

mijn *streek*

2021
NUMMER 3

MERKWAARDIG VERHAAL(D)

Ter herinnering aan twee
Heerlense vatlopers

PORTRET

Bij een portret van
pastoor Röselaers

THEMA

Ontstaan en bouw van de
eerste synagoge in Heerlen

THEMA

Duits-Joodse vluchtelingen
in de Zuid-Limburgse
grensregio

THEMA

Roofmoord op de Crombacherhof

Omslag voorkant:

De Saroleastraat rond 1915 met links 'De Eerste Heerlense Bioscoop', gebouwd in 1913. Later werd dit 'Hollandia', na een grote verbouwing en de bouw van een nieuwe zaal ernaast. In 1936 is Hollandia overgenomen door de gevluchte Joodse Silezische broers Curt en Erwin Hirschberg. Collectie Rijckheyt

Colofon

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen en Brunssum. Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'

Opbraakstraat 62, 6432 BP Hoensbroek.
Tel. 06-29518257.

E-mail: redactie@MijnStreek-Parkstad.nl
website: www.MijnStreek-Parkstad.nl
Bankrekening:
NL 86 INGB 0002 0699 07
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Het Land van Herle, Heerlen

Bestuur: W. Terpstra, voorzitter,
drs. A. Quaedackers, secretaris;
H. Otten, penningmeester; P. Borger;
R. Braad; mr.ir. J. Smeets.

Redactie: R. Braad, hoofdredacteur;
drs. K. Linders, redactiesecretaris;
drs. A. Quaedackers, eindredacteur;
drs. S. Broers; dr. F. Gerards; F. Patelski;
drs. D. Smeets-Habets.

Richtlijnen voor de auteurs:

Artikelen kunt u per post of liever per mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.

ISSN: 2468-6166
Jaargang 6 – 2021

Verschijnt driemaandelijks.
Abonnementen per jaar à € 21,00 of € 20,00 bij automatische incasso.
Looptijd van een abonnement is uitsluitend per kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen worden reeds verschenen nummers van dat jaar nageleverd.
Prijs van dit nummer: € 6,00, excl. porto- en verpakingskosten.

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems
Druk: CPF XL Communication, Landgraaf

Oordelen over de geschiedenis

In dit nummer van MijnStreek staat een artikel van Marcel Krutzen over de opvang van uit nazi-Duitsland afkomstige Joodse vluchtelingen die in de jaren dertig van de vorige eeuw in Zuid-Limburg de grens met Nederland probeerden over te steken om hier een veilig heenkomen te zoeken. En de opvang van deze mensen, ook in Heerlen, verdiende op z'n zachtst gezegd géén schoonheidsprijs. Met name Joden afkomstig uit Oost-Europa was men liever kwijt dan rijk.

Nu is het gemakkelijk om hier, bezien vanuit het heden, zijn afkeuring over uit te spreken. Hierbij wordt over het hoofd gezien dat momenteel met steun van de Nederlandse regering en een meerderheid in de Tweede Kamer de hartverscheurende taferelen die Marcel Krutzen beschrijft zich nu aan de buitengrenzen van Europa afspelen. Aan die buitengrenzen gebeurt momenteel precies hetzelfde, en waarschijnlijk is het zelfs nog veel erger. In mei van dit jaar bijvoorbeeld kwam *The Guardian* met het nieuws dat zeker 2000 migranten om het leven waren gekomen door illegale 'pushbacks' van Europese lidstaten, ondersteund door het Europese grensagentschap Frontex. Reddingswerkers die op zee vluchtelingen c.q. migranten in overvolle, gammele bootjes probeerden te redden, werden gecriminaliseerd. Van de reddingsactiviteiten zou, zo werd gesteld, een aanzuigende werking uitgaan. De media, ook die in ons land, besteedden er nauwelijks aandacht aan. En eerlijk gezegd, bekruipt ook mij wel eens de gedachte of het wel mogelijk is om al die mensen, en zeker in ons dicht bevolkte Nederland, op een verantwoorde manier op te vangen en een nieuwe toekomst te bieden.

Ik schrijf dit redactionele voorwoord niet om de lezer van MijnStreek een schuldgevoel aan te praten, wel vanuit het besef dat oordelen over de geschiedenis achteraf altijd gemakkelijk is. Zoals de Nederlandse regering en andere Europese lidstaten momenteel – in bepaalde gevallen letterlijk – de boot af houden als het om vluchtelingen en migranten van buiten Europa gaat, zo ging het vanaf 1938 ook met veel Joden die afkomstig waren uit nazi-Duitsland, uitgezonderd volgens Marcel Krutzen de 'aangepaste' liberale Duits-Joodse zakenmensen.

Oordelen over de geschiedenis, en dus over wat onze ouders en grootouders hebben gedaan, blijft in mijn ogen altijd een hachelijke zaak. Het is gemakkelijk om van achter het bureau of vanuit de luie stoel daar een afkeurend oordeel over uit te spreken. Maar dan dient men zich eerlijkheidsheids halve wel steeds af te vragen: wat zouden wij, of beter nog, wat zou ik toen hebben gedaan?

Frans Gerards

INHOUD

- Thema** 5 Roofmoord op de Crombacherhof
Martin Krewinkel
- Thema** 11 Ontstaan en bouw van de eerste synagoge in Heerlen, 1791-1794
Loes Loffeld † en Koos Linders
- Thema** 21 Duits-Joodse vluchtelingen in de Zuid-Limburgse grensregio (1933-1940)
Marcel Krutzen
- Merkwaardig verhaal(d)** 31 Ter herinnering aan twee Heerlense vatlopers
Marcel J.M. Put
- Portret** 37 Bij een portret van pastoor Röselaers
Antoine Jacobs
- Vergeten verleden** 39 D'r Kuëb'truuk i Heële'
Marcel J.M. Put
- Aangestipt** 41 Koos Linders, Funs Patelski, Roelof Braad

Erratum

Erratum: In het vorige nummer is bij het artikel van Marcel Put op p. 11 onder de foto van de Saroleastraat een verkeerd jaar geplaatst: ca. 1910 moet zijn 1929. Bedoeld was de hier geplaatste oudere foto te plaatsen die genomen moet zijn tussen 1910 en 1915. De Saroleastraat heeft op deze foto nog geen bestrating, die kwam eerst in 1915. Het is de oudste foto van deze straat in de collectie van Rijckheyt.

*Crombacherhof
rond 1900*

*Echtpaar
Borghans - Joosten op
de binnenplaats van de
Crombacherhof. Zij zijn
de schoonouders van
Maria Schreurs.*

Roofmoord op de Crombacherhof

MARTIN KREWINKEL

Martin Krewinkel is bestuurslid van de stichting Kerkrade Gisteren en Vandaag en redacteur van de online te raadplegen encyclopedie over Kerkrade: kerkradewiki.nl.

Wij schrijven het jaar 1926. Aan de Crombacherstraat nummer 28-30 op de Locht ligt de Crombacherhof, direct aan de Crombacherbeek en de grens met Duitsland. De beek is verantwoordelijk voor de naamgeving van de hoeve en de straat. Het is een verbastering van 'krombaach', een naam in het dialect die letterlijk 'kromme, slingerende beek' betekent.¹ Niemand kan vermoeden dat deze hoeve binnenkort wereldnieuws zal zijn.

De hoeve en haar bewoners

De hoeve is een van de zeven die tussen 1104 en 1157 in de regio worden gebouwd door de monniken van Kloosterrade. Aanvankelijk is ze in vakwerkbouw opgetrokken, in 1709 wordt ze in steen herbouwd. Vanaf 1856 bestaat de hoeve uit twee gesplitste landbouwbedrijven.

In 1926 is het rechterdeel van de hoeve in eigendom van landbouwsters Hermine en Maria Beckers.² Het andere deel, het stuk met de witte voorgevel, is gekocht door Johan Gerardus Hubertus Borghans. Dwars op het hoofdgebouw staat links van de binnenplaats een schuur, achter de binnenplaats liggen vier varkensstallen en de wagenremise en rechts zien we een grote muur waarmee de twee panden van elkaar gescheiden zijn. Het linker gedeelte van de boerderij wordt bewoond door het echtpaar Borghans met twee van hun zoons. Een is ongehuwd, de ander is gehuwd met Maria Schreurs. Zij hebben drie kinderen van drie, twee en een half jaar oud. Verder wonen het veertienjarig dienstmeisje A. Lucassen, de melkknecht (in de volksmond ook wel Schweitzer of stalknecht) Arie Wakker en een oom bij de familie Borghans in.

Maria Schreurs

De roofmoord

Die 4^e juni in 1926 gaat boer Borghans samen met zijn vrouw en hun twee zonen, vergezeld door een vijfde persoon die te Spekholzerheide woont, op pad om op het veld te werken. Maria en de kinderen blijven thuis samen met de oom, het dienstmeisje en de knecht. De laatste had de opdracht gekregen om de varkensverblijven schoon te maken. Tegen 15.30 uur vraagt Maria het dienstmeisje om koffie naar het veld te brengen. De oom gaat op dat moment op weg naar de molen op de Locht. De oom en het dienstmeisje komen later ongeveer tegelijkertijd terug en zien slagersjongen Krings voor de deur staan. Niemand heeft de deur opgedaan op zijn kloppen. Wel meent hij binnen geluiden te hebben gehoord en hij denkt dat er een inbreker binnen is. Het dienstmeisje loopt hierop achterom en ziet daar Maria op de grond liggen. De anderen hollen ook die kant op en

zij vinden Maria badend in het bloed met een gapende wond zowel op haar voor- als op haar achterhoofd. Een van de aanwezigen snelt te paard naar de politie. Behalve de politie zijn ook pastoor Verheggen en dokter Retera snel aanwezig op de plaats delict. De dokter kan op dat moment enkel constateren dat Maria inmiddels overleden is.³ Meneer pastoor zegent het ontzielde lichaam van de jonge vrouw. Onder aanvoering van commissaris Offermans vindt er een uitgebreid onderzoek plaats in en rondom de hoeve en de omliggende velden waarbij ook honden worden ingezet. Dit alles levert helaas geen bruikbare sporen op. Wel vindt men onder een heg een bundel kleding. Het zijn de kleren die de stalknecht gedragen heeft bij het schoonmaken van de stallen. Stalknecht Arie Wakker, die op dat moment net vijf dagen bij Borghans in dienst is, is in geen velden of wegen te bekennen.⁴

Het onderzoek

Die avond nog vindt er een onderzoek plaats door het parket uit Maastricht. Het parket bestaat uit officier van justitie mr. Kneepkens, dr. Gadiot en de scheikundige dr. Van Wagenigh. Na het onderzoek worden de stoffelijke resten van het slachtoffer per politiebrancard overgebracht naar het St. Jozefhospitaal in Kerkrade. Daar zullen later de Maastrichtse artsen Hintzen en Schmedding sectie verrichten op het lichaam.⁵ Hierbij treffen zij twee hoofdwonden aan. De eerste wond betreft een 6 cm lange kloof dwars over het schedeldak. Een tweede kloof is 9 cm lang. De korte wond moet zijn toegebracht toen de vrouw nog stond, de tweede is ontstaan door een tweede klap, toen het slachtoffer op de grond lag. De tweede slag is vermoedelijk de dodelijke geweest. Het onderzoek op de stoffelijke resten wijst verder uit dat er, zoals in het rechtbankverslag te lezen valt, "geen sprake was van een ziekelijke stoornis". Als doodsoorzaak wordt vastgesteld: een schedelbreuk. Aangezien de schedel volgens de artsen 'van een meer dan normaal sterke structuur' is, moeten de slagen met extreme kracht zijn toegebracht. Het schedeldak zal later als bewijsmateriaal bij de rechtszitting getoond worden. Er wordt vermeld dat de politie stalknecht Arie tijdens zijn vlucht twee keer heeft aangesproken omdat hij was opgevalen vanwege zijn

vreemde gedrag. De eerste keer wordt hij in de Crombacherstraat aangetroffen en later nog eens op de markt van Spekholzerheide. Op dat moment is echter nog niets bekend van de roofmoord en aangezien Arie verklaart uit Groningen te komen en op de Crombacherhof werkzaam te zijn, laat men hem lopen. Hij verdwijnt dan in de richting van de Steenweg. Als even later het nieuws over de roofmoord bekend wordt, snellen agenten naar het station in Heerlen in de hoop hem daar nog aan te treffen en worden de uitvalswegen afgezet. In Voerendaal, waar Arie een vriendin heeft, vindt men een portretfoto van hem, waarna zijn signalement meteen zo breed mogelijk wordt verspreid.⁶

De opsporing wordt ingezet

In het opsporingsbericht wordt Arie als volgt omschreven: ongeveer 1,65 m groot, tamelijk gezet postuur, dikke, brede lippen en een grote mond, zonder baard of knevel, uitslag in het aangezicht en een gezond uiterlijk. Bij zijn vlucht zou hij zijn zondagse kleren dragen: een blauw pak, lichte fantasiekousen, bruine schoenen en een lichte slappe hoed met overhangende rand. In de verslagen van de latere rechtszaken wordt Arie omschreven als "een ruw, onverschillig type met een dom, lummelachtig uiterlijk".

De politie gaat er van uit dat hij niet ver zal komen, aangezien hij niet veel geld bij zich heeft. Na de roofmoord rijdt hij, zoals later blijkt uit zijn verklaring, met de trein naar Sittard en van daaruit gaat hij te voet verder naar Nijmegen. In Nijmegen steekt hij de Waal over en gaat dan verder tot Valburg (Overbetuwe, Gelderland).

Op zondag 6 juni rond 23.00 uur meldt een ernstig vervuilde Arie zich daar bij gemeenteveldwachter Hendrik Lassche, die op dat moment van een vrije dag geniet, en vraagt om onderdak. De veldwachter vertrouwt het allemaal niet en als hij de naam hoort, neemt hij direct contact op met burgemeester Everard Juste baron Lewe van Aduard en vraagt hem om het signalement. De burgemeester haast zich vervolgens naar hen toe en Arie, die inmiddels zijn verhaal gedaan heeft, wordt in de boeien geslagen. Voor verhoor wordt hij daarna meteen onder begeleiding van de burgemeester en twee agenten per auto overgebracht naar Kerkrade waar hij zijn daad nogmaals bekent. Als de

Hendrik Jozef Hubert Borghans, weduwnaar van Maria Schreurs

Overlijdensadvertentie Limburger Koerier, 8 juni 1926

† Heden overleed door een wreede daad tot onze allerdiepste droefheid in den ouderdom van bijna 26 jaren voorzien van de H.H. Sacramenten onze innig geliefde echtgenoot, moeder, dochter, behuwd dochter, zuster en behuwd zuster

MEJUFFROUW

Josephina, Maria, Hubertina SCHREURS

echtgenoot van

Hendrik, Jozef, Hubert Borghans.

De bedroefde familie,

H. J. H. BORGHANS en kinderen,
Hoeve Crombach.

De familie SCHREURS,
Hoeve de Kroon, Heer.

De familie BORGHANS,
Hoeve Crombach.

SPEKHOLZERHEIDE 4 Juni 1926.

De plechtige lijkdenst en begrafenis zal plaats hebben in de kerk van den H. Martinus te Spekholzerheide op Woensdag 9 Juni a.s. ten 10 ure. Bijeenkomst Hoeve Crombach ten 9½ uur.

Zij, die de gewone aanzegging niet ontvangen hebben, gelieven dit toe te schrijven aan de droevige omstandigheden, waarin wij ons bevinden en deze als zoodanig te beschouwen. 5458

bevolking van de regio te horen krijgt dat de verdachte in Kerkrade is, verzamelt zich meteen een woedende menigte voor het politiebureau. Het lukt de politie echter de groep te verspreiden voordat de zaak uit de hand loopt.

De verdachte in beeld

Arie Wakker wordt op 14 september 1902 geboren te Opijnen in Gelderland. Hij groeit op in Rijksopvoedingsgesticht Veldzicht in het Overijsselse Avereest en heeft, zoals tijdens de rechtszittingen wordt gezegd, 'de moederliefde altijd moeten ontberen'. Hij heeft al snel een veroordeling wegens diefstal en een voorwaardelijke celstraf van vier maanden wegens verduistering bij een van zijn werkgevers op zijn naam staan. Later vertelt hij in de rechtbank dat hij vanaf zijn 18e tot aan zijn militaire dienstdienst op eigen verzoek ter beschikking van de regering is gesteld. Voordat hij bij Borghans gaat werken, woont hij in Voerendaal waar hij bij melkboer Oberjé het vak van melkventer uitoefent. Hij woont al geruime tijd in Limburg en had al meerdere baantjes voordat hij via bemiddeling van de Arbeidsbeurs bij Borghans terecht komt. Bij Oberjé is hij enkele dagen daarvoor plotseling spoorloos verdwenen met medeneming van de melkcenten.⁷

De fatale gebeurtenissen

Maar wat is er op de hoeve gebeurd? Nadat iedereen vertrokken is en Arie en Maria alleen op de hoeve zijn achtergebleven, lokt hij haar naar de varkenstallen met het verzoek of zij hem kan meehelpen de varkens van het ene hok in het andere te drijven. Terwijl Arie Maria voor laat gaan, grijpt hij een 2,5 kg zware Engelse schroefsleutel en slaat haar met twee ferme slagen het hoofd in. De huissleutel had hij al eerder in de koestal zien liggen en hij had deze klaargelegd op een muurtje in een van de varkensstallen. Na onderzoek blijkt dat hij bij de roof zo'n fl. 16,- buit gemaakt moet hebben: fl. 14,- uit de linnenkast waar Maria het huishoudgeld bewaart en nog wat kleingeld uit de spaarpot van de dienstmeid. Het voornemen was om hiermee naar de kermis in Spekholzerheide te gaan. Eerder had Arie nog gezien dat Hub een bedrag van fl. 300,- in de kast legde, maar als hij deze in de woonkamer openbreekt blijkt dat geld ondertussen elders opgeborgen te zijn.

De rechtszaak

Wakker moet zich op 21 september 1926 voor de rechtbank te Maastricht verantwoorden voor zijn daad.⁸ De uitspraak volgt op 5 oktober.

In eerste instantie hoort Wakker een levenslange gevangenisstraf tegen zich eisen. De aanklager had liever de doodstraf geëist, maar hierin voorziet de Nederlandse wet (helaas, volgens de officier) niet. Levenslang is dan ook het enige alternatief dat een beetje in de buurt komt. De eis wordt door het in groten getale aanwezige publiek met een staande ovatie beloond. De verdachte blijft tijdens de uitspraak totaal onbewogen. Uiteindelijk krijgt Wakker geen levenslange gevangenisstraf, maar wordt hij veroordeeld tot 15 jaar. De droeve jeugd van verdachte en zijn verleden heeft de rechtbank als verzachtende omstandigheid meegenomen. De ambtenaar van het Openbaar Ministerie tekent bij de rechtbank Maastricht beroep aan tegen het vonnis. Wakker staat vervolgens op 7 december in 's Hertogenbosch in hoger beroep voor de rechter. De publieke tribune puilt ook nu weer uit van de belangstellenden. Het merkbaar geagiteerde publiek dat op rumoerige wijze haar mening uit wordt meerdere malen tot kalmte gemaand. De verdachte toont geen enkel teken van emotie of berouw en geeft koel en onbewogen antwoord op de aan hem gestelde vragen. De van oorsprong Groningse zenuwarts dokter Johannes Casparie is op dat moment echter nog niet klaar met zijn psychiatrisch onderzoek. De verdere behandeling van de zaak wordt daarom uitgesteld tot 10 januari. De verwachting is dat dan het psychiatrisch onderzoek afgerond zal zijn.⁹

De veroordeling

Dokter Casparie verklaart uiteindelijk dat Wakker een slachtoffer is van bioscoopbezoek en bioscoopvertoningen.¹⁰ Verdachte heeft verklaard dat hij ervan was uitgegaan dat Maria later wel weer zou opstaan. Casparie geeft aan dat verdachte "minder toerekenvatbaar is dan een andere, gewone misdadiger". De verstandelijke vermogens van de verdachte zijn gebrekkig ontwikkeld. "Hij heeft weinig doorzicht en overleg en valt te rekenen onder de psychopaten. Hij is gevaarlijk en behoort onder toezicht te worden gesteld." Uiteindelijk zal Wakker veroordeeld worden tot 12 jaar celstraf. Blijkens mededeling in het Algemeen Politieblad betuigt de Minister van Justitie zijn bijzondere tevredenheid aan gemeente- en onbezoldigd rijksveldwachter Lassche uit Valburg wegens zijn doortastende

optreden bij de aanhouding van de verdachte.¹¹ Wakker wordt na zijn veroordeling op 17 maart 1927 overgebracht naar en opgesloten in de Bijzondere Strafgevangenis 'Het Blokhuis' aan het Blokhuisplein in Leeuwarden. Hier blijft hij tot 5 mei 1937, waarna hij naar Lunteren vertrekt. Het is onduidelijk of hij toen vervroegd is vrijgekomen of dat hij overgebracht is naar een andere gevangenis. Na zijn vertrek naar Lunteren verdwijnt Wakker uit beeld totdat zijn naam op 9 juni 1947 opduikt in het Nieuwsblad van het Noorden. Te lezen hierin is dat een dag later het Groninger Tribunaal van start gaat. Die 10^e juni staat ook ene Arie Wakker terecht voor fout gedrag in de oorlog. Of het dezelfde persoon betreft en hoe het met hem afloopt, is bij de publicatie van dit artikel nog niet duidelijk, maar het onderzoek ernaar wordt zeker nog vervolgd.

De uitvaart van Maria Borghans vindt plaats op 9 juni 1926.¹² Een grote schare mensen heeft zich bij de hoeve verzameld. Omstreeks 09.30 uur vertrekt de stoet, de politie van Kerkrade voorop. In de stoet lopen ook de commissaris van politie en de burgemeester mee. De dienst wordt voorgedaan door pastoor Verheggen, hierbij geassisteerd door pater-rector Stanislaus van Kaalheide, kapelaan Franck en kapelaan Schreurs.

De familie Borghans

De eigenaar van de Crombacherhof ten tijde van de roofmoord is Johan Gerardus Hubertus Borghans, landbouwer en herbergier. Hij wordt geboren als zoon van Jan Wendelinus Hubert Borghans en Maria Catharina Josepha Boermans te Nieuwenhagen op 29 januari 1854. Hij zou op 3 april 1942 op de Locht te Kerkrade overlijden. In 1883 treedt hij in het huwelijk met Johanna Maria Jozefa Joosten (Vrank, Heerlen 26-7-1854 – Crombacherhof Kerkrade 18-2-1936). Uit dit huwelijk worden 8 kinderen geboren. Een van deze kinderen is Hendrik Jozef Hubert.

Hendrik Jozef Hubert Borghans (Heerlen, Schandelen 30-12-1887 – Kerkrade, de Locht 27-3-1974) trouwt op 10-5-1922 te Heer en Keer met Josephina Maria Hubertina Schreurs (Heerlen 31 oktober 1900 – Crombacherhof 4-6-1926).¹³ Hendrik hertrouwt na het overlijden van Maria op 25-11-1931 te Mheer met Josephina Johanna Maria Ruwet (28-2-1894 – 1982).

Hendrik overlijdt op 86-jarige leeftijd en wordt begraven op de Gracht.
Hub en Maria krijgen drie kinderen:
Maria Johanna Hubertina, geboren in 1923,

J.M.H. (Finie), geboren in 1925 en Pierre Hendrik Hubert Jozef (Peter), geboren in 1926. Samen met zijn tweede vrouw, Josephina, krijgt Hub nog een dochter: Johanna Maria Henriette (Jeanny).¹⁴

De smartlap¹⁵

De gebeurtenissen hebben op een onbekend moment een helaas niet nader bekende dichter geïnspireerd tot onderstaand lied.

*'Laffe Moord te Spekholzerheide, gepleegd op 'n Moeder van 3 kinderen'¹⁶
Op de wijze van 'Vogel vliegt'*

*Ach menschen, hoort eens naar mijn lied, wat of er nu weer is geschied
Men meldt ons uit een vreedzaam oord van zoo een laffe Moeder-Moord
Een boerenknecht onder Kerkrade verzon in zijn brein dees' gruweldaden
Alleen uit geldzucht overlegd, oh God, wat is 't menschdom slecht*

REFREIN

*O Wreedaard, wist wat gij deed, waarom bracht gij zooveel leed
Zoo een mensch die U heeft goed gedaan gelijk een beest maar dood te slaan*

*Toen lag die arme vrouw terneer, Moeder was voor de kinderen niet meer
Vluchtte de lafaard van zijn prooi, stak zich in kleeren ja nog mooi
En geld bezoedeld met het bloed wat hij nog zuur betalen moet
Want iedereen wenscht hem toe lange jaren in de gevangenis*

REFREIN (als boven)

*Vlug was de buurt vol schrik en angst, politie ging toe op de vangst
Verzonden door het gansche land, per radio wat men overal ontvangt
En zoo door een kloeke man der wet die hem spoedig had in z'n net
Bracht men hem weer waar 't is gebeurd en steeds nog immer schreit en treurt*

REFREIN voor het laatste couplet

*Moedertje lief schreien kinderen klein, waarom moest dat dan toch zijn
Gij vermoordde onz' Moeder en vrouw, alles dompelend in diepe rouw*

Noten

- 1 Kerkradewiki.nl/wiki/hoeve-crombach/. Geraadpleegd op 20 april 2021.
- 2 Rijckheyt, Heerlen, 116 Notariële archieven, inv.nr. 636, notaris J.W. Dolmans, 1917, aktenummer 65.
- 3 *Limburger Koerier*, 5 juni 1926.
- 4 Dhr. Jos Borghans, kleinzoon van Hub en Maria.
- 5 *Voorwaarts*, 6 juni 1926.
- 6 *Arnhemse Courant*, 5 juni 1926.
- 7 *Nieuwe Venlosche Courant*, 8 juni 1926.
- 8 *Limburger Koerier*, 22 september 1926.
- 9 Tot 1984, als de opleiding hiertoe wordt

- opgeheven, is een zenuwarts een specialist die zich bezig houdt met psychiatrische stoornissen die te wijten zijn aan hersenziekten. Nadien wordt het werkgebied opgesplitst en overgenomen door de neuroloog en de psychiater.
- 10 *De Tribune*, 8 december 1926.
- 11 *Bredasche Courant*, 19 februari 1927.
- 12 *Limburger Koerier*, 10 juni 1926.
- 13 Heer en Keer is een voormalige gemeente in Zuid-Limburg. Heer ging verder als zelfstandige gemeente en Keer ging op in de gemeente Cadier en Keer. Sinds 1971 hoort

- Heer bij de gemeente Maastricht en Cadier en Keer ging in 2011 op in de gemeente Eysden-Margraten. Wikipedia, lemma Heer en Keer, geraadpleegd op 21-04-2021.
- 14 Genealogische informatie met dank aan Elly Bonné-Franssen.
- 15 Smartlap is een benaming voor een levenslied en dan vooral voor die vormen van het levenslied waarin een larmoyante geschiedenis wordt verteld. Wikipedia, lemma Smartlap, geraadpleegd op 27-04-2021.
- 16 Lbl KB Wouters 06105 (liedtekst), Wouters/Moormann, Meertens Instituut, Amsterdam.

*Luchtfoto met de
ligging van de
synagoge (in cirkel)
aan 'den Veemer',
perceel D 66.*

*Het oude huis Canter
aan het Emmaplein,
nu Pancratiusplein,
ca. 1900. Meijer Cohen
(Canter) had voor de
synagoge was gebouwd
mogelijk in dit huis de
Joodse bijeenkomsten.
Later bouwde de familie
Canter op deze plek een
groter pand met op de
begane grond enkele
winkels.*

Ontstaan en bouw van de eerste synagoge in Heerlen, 1791 - 1794

Loes Loffeld (1943-2014) was na haar pensionering gedreven amateurhistoricus en onderzoeker bij Heemkundevereniging Heerlen-Stad. Koos Linders is theoloog en secretaris van de redactie.

In 2012 publiceerde Loes Loffeld een uitgebreid artikel over het ontstaan en de bouw van de eerste Joodse synagoge in Heerlen.¹ Zij had dit artikel ook aangeboden aan *Het Land van Herle*, maar op dat moment moest het nog aangepast en geannoteerd worden. Na haar overlijden is het artikel in het archief weggelegd en nu weer tevoorschijn gehaald.

Aan de hand van het door haar gevonden materiaal volgt in deze bijdrage een korte geschiedenis van de eerste synagoge in Heerlen. Loes Loffeld komt voor dit onderzoek alle credits toe. Dit artikel is als het ware een postuum eerbetoon aan een gedreven speurder in de archieven van de stad Heerlen.

Joden in Heerlen tot aan de achttiende eeuw

We mogen veronderstellen dat de eerste Joden in onze streken arriveerden in het voetspoor van de Romeinen en tijdens de Karolingische periode in dat van rondtrekkende kooplieden.² In 1270 werd in het Judenschreinsbuch (lijst van Joodse timmerlieden) van de Laurentiusparochie te Keulen de naam vermeld van *Samuel de Herle*, zijn vader en zijn zoon, beiden Juda geheten.³ Deze vermelding geeft te kennen dat in het derde kwart van de 13^e eeuw in Heerlen al Joden hebben gewoond. In notariële akten van notaris Hokels te Heerlen uit 1714, 1715 en 1716 verschijnen de eerste Joodse inwoners, respectievelijk *Schardineel*, *Pasman* en echtgenote en *Herman Lijzers*. In 1725 werden bij een kerkvisitatie zes Joodse families geregistreerd.⁴ Deze gemeenschap was groot genoeg om een 'minjan'⁵ te kunnen vormen, waardoor het zeer aannemelijk is dat de Joodse

gemeente aanvankelijk tenminste beschikte over een huissynagoge. Een notariële akte van 28 september 1791 bevestigt deze aanname.⁶ Dit document bevat een korte verklaring van Meijer Joseph Cohen, wiens achternaam later veranderde in Canter. Hierin biedt Meijer Cohen aan om, zolang de synagoge nog niet is gebouwd, de gebedsdiensten in zijn huis te houden. Op grond van deze akte kunnen we er zeker van zijn dat er vanaf september 1791 tot de zomer of het najaar van 1794 diensten in het huis van Meijer Joseph Cohen gehouden zijn. Waar dat huis lag is niet bekend. Het kan in het bekende oude huis Canter uit 1750 aan de Kerkhofsbrug zijn geweest. Mogelijk woonde hij ook ergens anders en vóór 1750 moet een religieuze bijeenkomst zeker op een ander adres zijn gehouden, want huis Canter bestond toen nog niet.

Als gevolg van een vermelding in 1778 krijgen we een concreter beeld van de Joodse gemeente in Heerlen. Op 11 juni van dat jaar sloten Moijzes Benedict en Heuman Emanuel namens de Joodse gemeenschap een overeenkomst aangaande het gebruik van de al jaren bestaande Joodse begraafplaats: "Alsoo de Joodsche Natie alhier binnen Heerlen t'seedert lange jaeren, door de consecutieve bezitters van het hujs de Croon, meede ahier binnen Heerlen geleegeen, ... de permissie gehad hebben, om op een seeker gedeelte van een weijdje agter het huis de Croon leggende, haere dooden te begraven".⁷ Onder andere deze vermelding riep bij Loes Loffeld de vraag op of de Joodse gemeente ook een synagoge had. Zij had ooit gehoord dat er een gelegen moest hebben aan 'den Veemerck', het huidige Wilhelminaplein, maar waar precies

Kadastraal minuutplan (centrum Heerlen 1843). De synagoge is net als de andere openbare gebouwen op deze kaart blauw ingekleurd.

was onduidelijk. Bestudering van kadasterkaarten van Heerlen uit de negentiende eeuw, zoals bijvoorbeeld het kadastrale minuutplan van 1843, verschaftte duidelijkheid over de precieze plaats van de oudste synagoge, evenals een foto van het huis van de rabbijn en van de oude synagoge uit ca. 1930. Hoe en wanneer deze synagoge ontstaan is, was echter niet duidelijk. Al eerder was er in *Het Land van Herle*, de voorloper van *MijnStreek*, over de Joodse gemeenschap en haar synagogen gepubliceerd, maar het onderzoek van Loes Loffeld berichtte over de tot dan toe nauwelijks bekende ontstaansgeschiedenis van de oudste synagoge van Heerlen.⁸

Hoe het begon: een schenking bij leven

Op 28 september 1791 kwamen enkele Joodse huisvaders bijeen, waarschijnlijk bij notaris Lamberts in Huis de Kroon, om een drietal documenten te laten opstellen waarin beschreven werd hoe zij hun plan tot het bouwen van een synagoge wilden realiseren. De eerste akte vermeldt hoe Moïsis Benedic, echtgenoot van Judith Jacobs, de 'agter plaetze' van zijn huis aan de Veemarkt, het latere Wilhelminaplein, als 'onweederroepelijke Gifte', geheel belangeloos aan de Joodse gemeente ter beschikking stelde om daar de synagoge te kunnen bouwen.⁹ Deze zgn. 'Donatie inter Vivos', wordt in het document genoemd 'als met de

Huis De Kroon omstreeks 1920, hoek Pancratiusstraat-Gasthuisstraat. Hierachter lag een oude Joodse begraafplaats. Collectie Rijckheyt

warme hand gegeven. Moijsis Benedic stelde deze plaats ter beschikking uit 'geneegenheid' en om hem moverende redenen. Deze geste aan de Joodse bevolking werd wel met een aantal voorwaarden omgeven: De gelovige Joden mochten zoveel van zijn achterplaats gebruiken als nodig was om daar een synagoge neer te zetten, maar deze synagoge mocht niet voor iets anders gebruikt worden. Bovendien is er in de akte sprake van de eerste statie van de synagoge. 'Statie' betekent bouwlaag, maar is niet de eerste verdieping. Waarschijnlijk werd de synagoge op een verhoging gebouwd, zodat daaronder nog een ruimte bleef voor gebruik door Moijsis Benedic. Verder mochten de gelovigen om de synagoge te bezoeken en weer te verlaten gebruik maken van de poort tussen het huis van de schenker en dat van buurman Henri Frank. Moijsis Benedic sloot het gebruik van zijn huis om toegang tot de synagoge te krijgen uitdrukkelijk uit: zij 'meugen' zijn huis hiervoor niet gebruiken. De aanwezige Joden aanvaardden na het

opstellen van de overeenkomst dankbaar zijn gift en beloofden de achtertuin van Moijsis Benedic niet anders te gebruiken dan om er een synagoge te bouwen en deze als zodanig te gebruiken. Concrete plannen werden er in deze akte verder niet beschreven.

Het spaarplan

In de tweede akte, opgemaakt op dezelfde datum als de vorige, legden de joodse families vast hoe zij van plan waren de benodigde gelden bijeen te brengen.¹⁰ Er werd voorgesteld wekelijks een bedrag van 'vijf merk aix' af te dragen om te sparen voor het gewenste bedehuis.¹¹ Als kassier zou Michael Cohen fungeren en nadrukkelijk werd vastgelegd dat, mocht er zich een andere mogelijkheid voordoen om aan geld te komen door een lening of anderszins, men zou stoppen met deze vorm van contributie. Verder verplichtten de Joodse donateurs zich in totaliteit én in persoon om met de goederen, waar ook

Wilhelminaplein vroeger met op de bovenste foto nog duidelijk het nog bestaande huis De Luijff (nu nr. 24). De rabbi woonde in het huis met 'De Botermijn' op de gevel.. Collectie Rijckheyt.

Huis van de rabbi aan het Wilhelminaplein. Op de achtergrond de toegangspoort naar de synagoge met daarachter een deel zichtbaar van de synagoge. Collectie Rijckheyt

ter wereld in eigen bezit hebbend, borg te staan voor het via deze akte gegeven en ondertekende woord. In dit verband sprak men van een 'Oirkonde der waarheit'. Alle daar aanwezige Joden ondertekenden: Moijsis Benedic, Meijer Joseph en Seligman Cohen, Heuman Koopman en Clara Meijer, de weduwe van de inmiddels overleden Heuman Emanuel.

Bouw van de synagoge

Ruim twee jaar later, op 4 december 1793, kwam het gezelschap opnieuw bij notaris Lamberts bijeen om via een akte de nieuw te bouwen synagoge vorm te geven.¹² In deze akte stond opnieuw vermeld wie onder meer deel uitmaakten van de Joodse gemeenschap in Heerlen. Het zijn weer Moijsis Benedic, die zijn achterplaats ter beschikking stelde, de drie leden van de familie Cohen, Michael Elesar, penningmeester, Meijer Cohen, die zijn huis zolang ter beschikking had gesteld als gebedsruimte en Seligman Cohen. Verder waren aanwezig Mendel Levi als getuige en als laatste Moijsis Hertz, die nu getrouwd bleek met de weduwe Clara Emanuel - Meijer. Verantwoordelijk aannemer voor de bouw van de synagoge werd Jacobus Schils, bouw- en schrijnmeester. Nauwkeurig werd in de akte

beschreven hoe het gebouw eruit zou komen te zien, welke materialen gebruikt moesten worden en hoe de financiële afwikkeling van het bouwproject zou verlopen.

Dit document geeft duidelijk weer dat de synagoge inderdaad niet op de grond rust, maar dat er ruimte onder de vloer van de gebedsruimte bleef, want er was sprake van een statie (bouwlaag), een trap en de eis dat de vloer aan de onderkant met leem dicht gesmeerd zou worden, zodat er geen tocht doorheen kon komen. Er moest dan wel ruimte zijn om deze handeling te verrichten. Of deze 'onderbouw' een afgesloten, beschutte ruimte was, kan hieruit niet afgeleid worden, al is er sprake van een deur vanuit deze plaats naar de 'koolhof', de groentetuin.

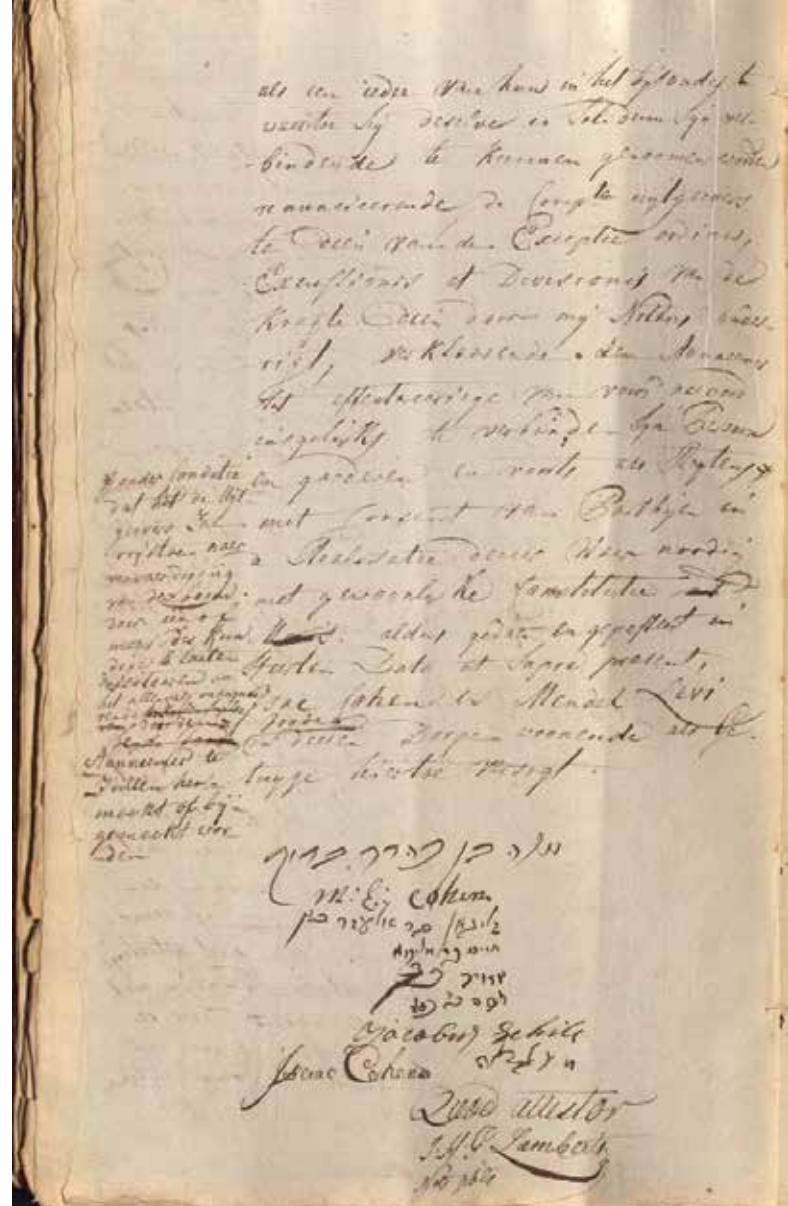
Uit de akte bleek dat de Joodse bouwheren niet over één nacht ijs waren gegaan om tot deze vorm en inhoud van hun synagoge te komen. Over het hoe en wat van de synagoge zal jarenlang gepraat, gediscussieerd en gedroomd zijn. Alles staat precies in de akte beschreven: om te beginnen moet de nieuwbouw op de 'achterbouw en plaetse' achter het huis van Moijsis Benedic komen. De lengte van het kerkgebouw loopt vanaf de schuur van buurman Henri Frank tot aan de muur langs de tuin van 'Jufvrouw de weduwe Cotzhuijsen', aan de andere kant.

De synagoge komt dus dwars in de tuin achter het huis te liggen, zoals duidelijk te zien is op de kadasterkaart. Je ziet ook duidelijk de spievormige toegang, dan een kleine, open, vierkante ruimte en dwars op de breedte van de tuin, de synagoge, met daarachter waarschijnlijk de 'koolhof'. Het zogenaamde 'binnewerk' of de lengte van het gebouw wordt 14,5 voet, omgerekend ongeveer 4,40 m.

Op de bestaande muren moeten balken rusten, zodat daarop de vloer gelegd kan worden. Deze balken of treeven moeten dan zes voet (ongeveer 1,80 m) boven de grond komen omdat Moijsis Benedic nog toegang tot zijn daarachter liggende 'koolhof' nodig heeft. De aannemer moet daartoe een muur van twee stenen dik langs de koolhof bouwen waarop de synagoge, zoals gezegd, zes voet boven de grond komt te liggen. Ook de muur naar Henri Frank en die naar de weduwe Cotzhuijsen moet verhoogd worden, zoals volgens de akte op 'het plan' te zien is. Er is dus sprake van een plan, een tekening, waarop de bouwplannen van het gebedshuis aangegeven zijn. Hoewel er in de archieven van de Schepenbank diverse aanvragen voor bouw en verbouw uit het eind van de 18^e eeuw zijn aangetroffen, is dat niet het geval met betrekking tot de bouw en verbouw van de synagoge. De tekening zit ook niet bij de akte en dat is ook begrijpelijk. Dit 'plan' zal in het gebruik veel te lijden hebben gehad en mogelijk daarna vernietigd zijn en anders misschien op een later tijdstip zijn verdwenen.

Ook de uitgezochte materialen ontkomen niet aan een nauwkeurige beschrijving. De te gebruiken 'brikken' moeten 'wel doorbakken' zijn, de kalk goed dooreen gemengd, zonder te veel zand erin. Dan verwachten de opdrachtgevers dat het 'muurwerk' behoorlijk in 'kruisverband' en 'loot' (loodrecht) wordt opgebouwd en het hele daarop rustende houtwerk moet met een halve brik keurig 'gereijd' worden, dat wil zeggen in een rechte lijn met stenen van een halve dikte worden afgewerkt.

Het houtwerk moet niet alleen zonder schade, maar ook dik en breed genoeg zoals voor zo'n bouw vereist is, geleverd worden. De muurplans (houten versterkingen) van acht duim breed en vier duimen dik dienen tot versteviging van de bouw, omdat het plafond als een gewelf in het rond gewerkt zal worden. De balken moeten

De laatste bladzijde van de akte van aanbesteding aan aannemer Schils uit 1793. Bron: Rijckheyt, 116 Notarieel archief Heerlen, inv. nr. 118, akte 132.

daarom van 'gesond eijken weesen', de latten voor het plafond mogen van dennenhout zijn. Zoals gezegd komt de hele synagoge op zes voet hoog en daarom moet er een 'suffisant gewerkte' trap (een degelijke, solide trap) komen met een stevige deur beneden en een bovenaan. Deze deuren moeten voorzien zijn van 'behoorlijke duimgehenge' (hengsels en scharnieren) en van stevige sloten. De gebruikte planken voor de vloer moeten weer van goed, droog eikenhout zijn: van boven goed geschaafd en goed sluitend tegen elkaar gelegd. Alles moet precies zó gebouwd worden als van tevoren bedacht en in de aktes beschreven.

Er moeten nog vier (later doorgestreept en vervangen door: twee) 'venstergespannen' (kozijnen) met het glas erin voor de synagoge geleverd en ingemetseld worden, dan een glasraam voor op de trap en aan de deur die

op de koolhof uitkomt en sterke binnen- of buitenvensters voorzien van 'staegen' met behoorlijke 'gehenge', die gesloten kunnen worden. Als de ruwbouw klaar was, moest aannemer Schils nog een door de 'uijtgeevers' gemaakte kast in metselen en toen was het tijd voor de afwerking. Ook hier weer strikte voorschriften: de synagoge moest aan de buitenkant voor de eerste keer bepleisterd worden met kalk, zand, granit of stro, goed gemengd en voor de tweede ronde met kalk, haar en een beetje zand. De vensters, deuren en ramen moesten twee keer met olieverb behandelnd worden en het pleisterwerk in de ruimte van de synagoge twee keer gewit. Het onderste gedeelte van de muren vanaf de bodem tot onder aan de dorpels van de vensters werd geverfd met een houtkleurige lijmvverf zodat het op een lambrisering leek.

De laatste eis die de Joden aan bouw- en schrijnmeester Jacob Schils stelden was de uiterste datum waarop de synagoge klaar moet zijn, namelijk in juli 1794.

Betalingsregeling

Daarna volgden afspraken over de betaling. Het totale bedrag waarvoor aannemer Schils de synagoge zou bouwen bedroeg 1450 gulden. Iedere gulden was achttien mark aix waard en het bedrag zou betaald worden in zilveren munten. Als aanbetaling ontving de bouwmeester een voorschot van 450 gulden. De resterende duizend gulden zou in jaarlijkse termijnen van honderd gulden in tien jaar afbetaald zijn. Als rente werd een bedrag van vijf gulden vastgesteld voor iedere honderd gulden die elk jaar in december nog niet zou zijn afgelost, totdat de hele bouwsom voldaan was. De vervaldatum voor betaling van de eerste honderd gulden was op 4 december 1794. Opnieuw verbonden de opdrachtgevers zich individueel met persoon en goederen aan de afspraken die met betrekking tot de bouw van de synagoge in deze akte vastgelegd zijn en aannemer Schils deed hetzelfde.

Het 'vals manqueerende'

Toen alles afgehandeld leek te zijn, wilden de opdrachtgevers nog één ding geregeld hebben. In een terzijde met het teken # staat het volgende: 'onder conditie dat het de

Chanoekia en Thorarol

uijtgeevers zal vrijstaan naer vervaerdiging van de bouw door één of meer deskundigen te laten visiteeren en het allen vals manqueerende door den aannemer zullen hermaekt of bijgemaekt worden'. Men hield dus nog een stok achter de deur, oftewel men bouwde controle in door een deskundige voor het geval dat het zo zeer begeerde bedehuis niet aan alle eisen zou voldoen. In dat geval zou aannemer Jacob Schils opnieuw aan de slag moeten om het in orde te maken. Ondertekend hebben in dit geval Isac Cohen en Mendel Levi. 'Jooden en inwoonder deeser Dorpe als getuijge hiertoe versogt'. En zo zal in de zomer of in het najaar van 1794 op enig moment de synagoge feestelijk geopend zijn. Over die opening ontbreekt ieder verslag. Hoe de gemeente aan de Thorarollen is gekomen, hoe aan de Menora, Chanoekia en aan de Sjofar is onbekend.¹³

De ingang van de in 1936 gebouwde synagoge aan het Stationsplein, mei 1984. Het gebouw is nu familiebezit.

Foto: Collectie Rijckheyt

Op 27 februari 1852 diende de Joodse gemeente een verzoek in bij de gemeenteraad van Heerlen om een subsidie van 63 gulden te verkrijgen tot dekking van de kosten voor uitgevoerde noodzakelijke herstelwerkzaamheden aan de synagoge. Op voorstel van de onderzoekscommissie besloot de raad op 9 maart 1852 aan de Joodse gemeente een subsidie van 35 gulden te verlenen "voor de reeds gedane en nog te doene herstellingen van de bedoelde synagoge".¹⁴

Rond 1930 stond het bestuur van de Joodse gemeenschap voor het probleem dat de synagoge te klein was geworden voor de gemeente en veel achterstallig onderhoud had. Echte grote herstelwerkzaamheden waren vrijwel onmogelijk, vandaar dat de Joodse gemeente begon na te denken over een nieuwe synagoge. Het gebouw aan de Veemarkt is uiteindelijk tot 1936 bij de Joodse gemeente in gebruik gebleven.¹⁵ In datzelfde jaar werden het huis van de rabbi en de synagoge daarachter

afgebroken omdat de Joodse gemeente vanaf 1936 een nieuwe synagoge aan het Stationsplein in Heerlen in gebruik had genomen. Vanaf 1971 raakte deze synagoge echter buiten gebruik omdat het ledenaantal van de gemeente sterk slonk. Er werden toen al geruime tijd geen diensten meer gehouden. Feitelijk had de Joodse gemeente in Heerlen omstreeks 1985 opgehouden te bestaan, toen de synagoge aan de apothekersfamilie Ritzen verkocht werd.¹⁶

De plaquette ter herinnering aan de Joodse slachtoffers in de Tweede Wereldoorlog die in de synagoge was aangebracht, werd overgeplaatst naar de Joodse begraafplaats aan de Akerstraat te Heerlen.¹⁷ In 1986 vond de officiële fusie plaats tussen de Joodse gemeenten van Maastricht, Roermond en Heerlen. Sinds 1986 zijn de Joodse gemeenten van Maastricht, Heerlen, Sittard en Roermond samengevoegd in de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge Limburg die valt onder het overkoepelende Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap.¹⁸

Tot slot

Is de Joodse gemeente van Heerlen en zijn synagoge de oudste van Limburg? Zowel Heem en Dekker als Van Agt beweren in 1967, toen de Joodse gemeente aldaar nog bestond en actief was, dat Heerlen de oudste Joodse gemeente bezit.¹⁹ Zij doen dat op grond van de vermeldingen van Joden in parochiële registers, notariële aktes en gichtregisters. Als oudste vermelding geldt voor Heerlen: vóór 1270. Op grond van de vermeldingen kan Heerlen als oudste vestigingsplaats van een Joodse gemeente aangemerkt worden, maar een vermelding alleen is onvoldoende. Elders kunnen eerder Joodse gemeentes gevestigd zijn, maar niet vermeld. Bovendien wordt er voor de vestiging in Heerlen niet gesproken van het bestaan van een (huis)synagoge, waaruit afgeleid zou kunnen worden dat het om een volwaardige gemeente zou gaan. Welke synagoge in Limburg kan aanspraak maken op de titel 'De oudste'? Wat Maastricht betreft: in een schepenbrief van het Kapittel van

Sint Servaas van 1295 wordt gesproken over een *platea judaeorum* als referentiepunt voor de plaatsaanduiding van de eigendommen van ridder Dirk van Oost: *sitis supra Mosam recte in oppositio quondam scole iudeorum* (gesitueerd aan de overkant van de Maas recht tegenover wat ooit de Joodse school was). Een synagoge had ook de functie van een school. Uit de beschrijving in de schepenbrief kan opgemaakt worden dat het hier om een gebouw ging, niet om een zogenaamde huissynagoge, maar het kan ook een huis of een seculier gebouw geweest zijn, waarin een Joodse school of huissynagoge gevestigd was.²⁰ Wanneer het een gebouw geweest is, dan houdt dat in dat deze synagoge de eerst gebouwde van Limburg is. Is dat niet het geval, dan is de oude synagoge van Heerlen uit 1794 de eerst gebouwde van Limburg. De huidige synagoge van Maastricht werd gebouwd in 1839-1840 en is dus ouder dan de nog bestaande, maar niet meer als zodanig in gebruik zijnde synagoge van Heerlen.

Noten

- 1 Loes Loffeld, 'Beschrijving van het ontstaan en de bouw van de oudste synagoge in Heerlen 1791-1794', *Informatiebulletin Heemkunde Vereniging Heerlen-stad*, februari (2012) 14-33.
- 2 H. Beem en R. Hekker, 'De Joden in Limburg van de dertiende tot begin negentiende eeuw', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 66:4-5 (1967) 57-68, 57.
- 3 R. Höniger en M. Stern, *Das Judenschreinsbuch der Laurenzpfarre Köln. Quellen Geschichte der Juden Deutschland* (Berlin 1888) 25. Vgl. Beem en Hekker, (1967) 57.
- 4 N. Eussen, 'De Joodse gemeente en haar synagogen te Heerlen', *LvH* 18:1 (1968) 10-17, 11.
- 5 Een minjan is een groep van ten minste tien volwassen Joodse mannen die nodig zijn voor een volledige Joodse gebedsdienst. Een Joodse jongen wordt als volwassen beschouwd nadat hij 'bar mitswa'; zoon van de wet is geworden op de leeftijd van 13 jaar.
- 6 Rijckheydt, centrum voor regionale geschiedenis Heerlen (RhH), 116, Notariële archieven Heerlen 1671-1925 (NaH 1671-1925), inv.nr. 116, akte nr. 150.
- 7 Gichtregister L.v.O. no. 2050 p. 285, gecit. bij: J. Horst, 'De Joodse begraafplaatsen te Heerlen', *LvH* 10:6 (1960) 128-130, 130.
- 8 Ziet noot 4. Bovendien: J. Horst, 'De Joodse gemeenschap van Heerlen in de Franse tijd', *LvH* 10:1 (1960) 1-7, idem *LvH* 10:2 (1960) 41-45 en *LvH* 10:3 (1960) 65-67. Verder: J. Horst, 'De Joodse begraafplaatsen te Heerlen' 10:6 (1960) 128-130 en in *LvH* 13:2 (1963) 43-47.
- 9 RhH, 116, NaH 1671-1925, inv.nr. 116, akte nr. 148.
- 10 RhH, 116, NaH 1671-1925, inv.nr. 116, akte nr. 149.
- 11 Aix: Munteenheid, waarschijnlijk uit Aken. Meerdere plaatsen met 'Aix' in hun naam hadden een eigen munteenheid.
- 12 RhH, 116, NaH 1671-1925, inv.nr. 118, aktenr. 132.
- 13 Menora: zevenarmige kandelaar; Chanoekia: negenarmige kandelaar, gebruikt als voorbereiding op het Chanoekafeest; Sjofar: ramshoorn waar op het Joods nieuwjaar en op Grote Verzoendag op geblazen wordt.
- 14 Notulen van de raadsvergadering van 9 maart 1952, gecit. bij: J. Horst, 'De Joodse Begraafplaatsen te Heerlen', *LvH* 13:2 (1963) 1, 43-47, 45.
- 15 J. van Agt, 'De synagoge van Maastricht en de synagogen elders in Limburg', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 66:4-5 (1967) 77-96, 91.
- 16 H. de Wolf, *Leven rondom een synagoge. Een verhaal over Joden en hun medemensen in Heerlen vóór 1985 met bijzondere aandacht voor de Holocaust*. Historische reeks Parkstad Limburg 9 (Heerlen 2015) 261-262. Dit boek geeft het meest complete overzicht van de geschiedenis van de Joodse gemeente van Heerlen.
- 17 *De Limburger*, 6 juni 1986.
- 18 [https://nl.wikipedia.org/wiki/Synagoge_\(Maastricht\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Synagoge_(Maastricht)) en <https://www.nik.nl/>. Geraadpleegd 5 maart 2021.
- 19 Beem en Hekker (1967) 64; Van Agt (1967) 91. Eussen (1968) constateert hier een tegenstrijdigheid met een eerdere uitspraak van Heem en Dekker, waarin de Joodse Maastrichtenaren als de 'oudst bekende gemeente binnen de huidige landsgrenzen' aangeduid worden. (Beem en Dekker (1967) 57; Eussen (1968) 18.).
- 20 Het enige zichtbare gebouw in dat gedeelte van het centrum van Maastricht dat aan Joden refereert is het zogenaamde Jodenpoortje, vgl. de tekening uit 1575. (Beem en Hekker (1967) 61). 'Slechts een opgraving kan nog uitkomst bieden (over de vraag of het hier om een gebouw ging en waar dat dan precies gelegen is, KL), tenminste wanneer de synagoge was voorzien van een diep mikwe, een ritueel bad, waarvan het bassin werd gevoed door 'levend water'. (Beem en Hekker (1967) 59).

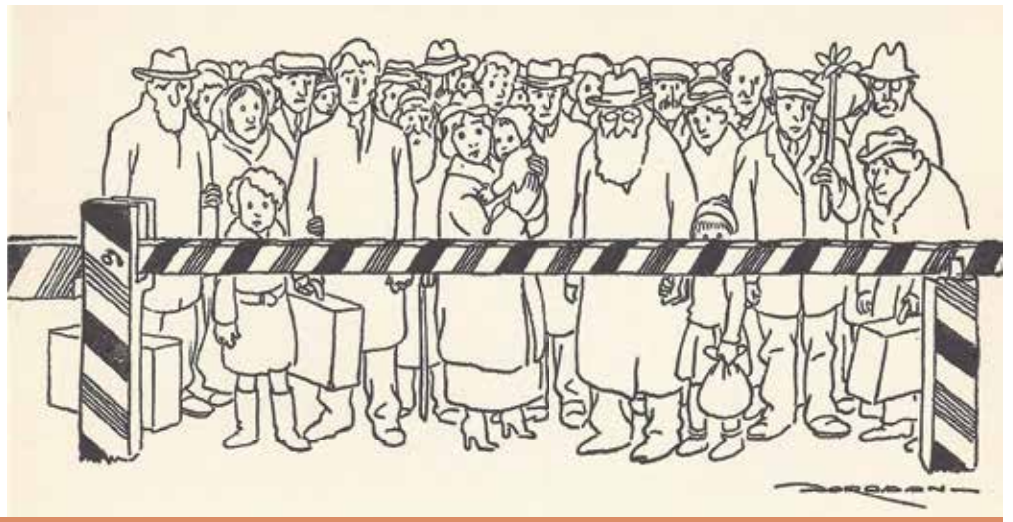

Joodse vluchtelingen. Afbeelding: Ongewenste vreemdelingen – Andere Tijden d.d. 06-10-2012.

Na de 'Kristallnacht' 9-10 november 1938 zijn in Nederland nog ongeveer 7000 Joden toegelaten, waaronder 1500 kinderen. Tot 1939 zijn totaal ca. 32.000 Joden in Nederland toegelaten, te weinig volgens sommige parlementsleden van toen.

Uit: Albert Helman, Millioenen-leed. De tragedie der joodse vluchtelingen (Arnhem 1940). Tekening L.J. Jordaan.

Vanwege de Joodse vluchtelingen is de grensbewaking in Vaals versterkt. Wij zien een Nederlandse soldaat en een Marechaussee, een Duitse SS.-man en twee Belgische gendarmen. Deze foto stond één week na de Kristallnacht in dagbladen zoals De Haagsche Courant, De Grondwet en De Banier.

MARCEL KRUTZEN

Duits-Joodse vluchtelingen in de Zuid-Limburgse grensregio (1933-1940)

Marcel Krutzen (Heerlen, 1959) is als pastoraal werker en forensisch-sociaal werker sinds 1986 werkzaam als reclasseringswerker in de regio Zuid-Limburg en in zijn vrije tijd amateurhistoricus.

In de jaren dertig van de vorige eeuw vluchtten zo'n 35.000 Joden vanuit nazi-Duitsland naar Nederland. Op verschillende wijzen probeerden zij de 450 kilometer lange, door de Nederlandse marechaussee bewaakte, Nederlands-Duitse grens te overschrijden, hetgeen steeds moeilijker werd. Ook in de Zuid-Limburgse grensregio trachtten Joodse vluchtelingen een veilig heenkomen te zoeken. Legio vluchtelingen poogden in Heerlen en omgeving een, al dan niet tijdelijk, bestaan op te bouwen. Aansluitend op het voorafgaande luidt mijn onderzoeksvraag: Wat maakten Joodse vluchtelingen mee die zich in Heerlen en omgeving wilden vestigen? Deze vraag probeer ik in dit artikel zo goed mogelijk te beantwoorden.¹

Hitler aan de macht²

In januari 1933 kwam Adolf Hitler in Duitsland aan de macht.³ Al snel werd duidelijk dat er voor Joden en linkse opposanten – communisten en socialisten – geen plaats meer was in Duitsland. Met name Joden werd het leven zuur gemaakt. Zij werden gemolesteerd en geïntimideerd door de nazi's. Het leiden van een normaal bestaan werd hen gaandeweg vrijwel onmogelijk gemaakt. Na de Rijksdagbrand (eind februari 1933), de boycot tegen Joodse winkels (1933), de invoering van de Neurenberger Rassenwetten (1935), de *Anschluss* van Oostenrijk (maart 1938) en de *Reichskristallnacht* (november 1938) kwamen grote stromen Duits-Joodse vluchtelingen op gang. Vele Joden vluchtten naar de Verenigde Staten van Amerika en naar Palestina. Anderen weken uit naar Engeland, Frankrijk en België.

Ook naar buurland Nederland vluchtten steeds meer Joden; gedurende de jaren dertig zo'n 35.000 Joden in totaal.⁴ Overal trachtten Joodse mensen de Duits-Nederlandse grens over te steken. Bij de Zuid-Limburgse grensplaatsen Vaals, Heerlen en Kerkrade meldden zich vele 'gevluchte Israëlieten', vooral afkomstig uit het Rijnland. Limburg kreeg met duizenden Joodse vluchtelingen te maken.

Niet (meer) welkom⁵

Wat betreft het Joodse vluchtelingenbeleid van de Nederlandse regering kunnen wij drie periodes onderscheiden. Kortheidshalve duiden wij deze tijdvakken aan als: 1. 'Afwachten' (1933-1934); 2. 'Aanscherpen' (1934-1938) en 3. 'Dichtgooien' (1938-1940).⁶

In 1933 konden Joodse vluchtelingen met een geldig identiteitsbewijs en voldoende middelen van bestaan betrekkelijk gemakkelijk Nederland binnenkomen. De Nederlandse regering dacht dat de situatie in Duitsland spoedig zou 'normaliseren' en dat de Joodse vluchtelingen snel huiswaarts zouden kunnen keren. In 1934 bleek dat de situatie in nazi-Duitsland geenszins 'genormaliseerd' was. Integendeel. Ook bleek dat de sociaaleconomische crisis waarin ons land verkeerde (grote werkloosheid en armoede) bleef voortbestaan. Gezien de problematische omstandigheden waarin Nederland verkeerde kon Nederland absoluut geen grote stromen Joodse vluchtelingen meer aan, aldus de Nederlandse regering.⁷ Daarbij kwam dat de komst van nog meer Joden bij NSB'ers en bij andere Nederlanders felle antisemitische gevoelens zou (kunnen)

opwekken en aanwakkeren, met alle negatieve gevolgen van dien, aldus de regering. Die mening werd overigens ook gedeeld door betrekkelijk veel Joodse Nederlanders die bang waren dat hun maatschappelijke integratie in gevaar kwam. De rek was eruit, zo werd althans beweerd. Voortaan werden Duitse Joden alleen nog maar tijdelijk in Nederland toegelaten.⁸ Daarbij golden drie harde criteria: economische zelfredzaamheid, acuut gevaar voor veiligheid en toestemming voor doorreis naar een ander, derde land.

In mei 1938 ging Nederland helemaal op slot. Het rechtse kabinet Colijn IV (1937-1939) besloot alle grenzen dicht te gooien. *Een vluchteling zal voortaan als een ongewenst element voor de Nederlandse maatschappij en derhalve als een ongewenste vreemdeling te beschouwen zijn, die derhalve aan de grens geweerd en, binnenslands aangetroffen, over de grens gebracht zal moeten worden*, schreef de toenmalige katholieke Justitieminister Carel Goseling (1891-1941) in een circulaire.⁹ Ook buurlanden van Nederland sloten de grenzen. In Genève werd geprobeerd een oplossing te vinden voor de vluchtelingenproblematiek, terwijl het Derde Rijk er alles aan deed om Joden de grens over te jagen.¹⁰

Na de *Reichskristallnacht* (november 1938) werden er soms toch weer 'noodgevallen' toegelaten en werden eenmaal binnengekomen Joden niet meer teruggestuurd. De mannen gingen naar opvangkampen, onder meer in Reuver in Noord-Limburg. Vrouwen en kinderen konden worden opgevangen door de Joodse bevolking.¹¹

Ja, het bestaande Nederlandse asielrecht voor politiek vervolgd werd tot het uiterste uitgehold. Alleen als men duidelijk kon aantonen dat er 'echt levensgevaar' dreigde was (tijdelijke) toelating mogelijk.¹² Nee, tijdens en na de totstandkoming van voornoemd vluchtelingenbesluit werden er amper kritische politieke debatten gevoerd.¹³ Ook later werden er geen moties ingediend om de stringente wetgeving alsnog te wijzigen. Het treffen van protectionistische maatregelen in crisistijd werd strikt noodzakelijk geacht.¹⁴ Vele Nederlanders ervoeren voornoemd vluchtelingenbesluit als ronduit schandelijk.¹⁵

Het protectionistische regeringsbeleid werd zowel in linkse alsook in liberale kringen scherper veroordeeld dan in confessionele kring. Vanwege aanhoudende felle kritieken van geëngageerde burgers en parlementsleden werd na de *Kristallnacht* (1938) uiteindelijk besloten toch enkele duizenden Joodse vluchtelingen ons land binnen te laten. Deze Joden werden onder meer ondergebracht in een daartoe speciaal gebouwd en door de Nederlandse Joodse gemeenschap gefinancierd vluchtelingenkamp te Westerbork (1939). Westerbork was het sluitstuk. Eerst werden de mannen alleen opgesloten in een aantal tijdelijke kampen zoals het opvangkamp in Reuver en in Hoek van Holland.¹⁶ Toen Westerbork in 1939 eenmaal gereed was werden daar de in de opvangkampen zittende Joodse mannen verzameld en verenigd met hun in de burgermaatschappij wonende vrouwen en kinderen. Enkele jaren later (1942) werd dit 'opvangcentrum' door de Duitse bezetter omgevormd tot het beruchte *Judendurchgangslager* Kamp Westerbork; het voorportaal van de Duitse vernietigings- of concentratiekampen in Polen, onder meer de kampen Auschwitz en Sobibór.¹⁷

Heerlen en omgeving

In Heerlen kregen 'vreemdelingen' te maken met een politiekorps onder leiding van hoofdcommissaris Leo Offermans; gewezen politiecommissaris van Kerkrade, bekend met grensincidenten¹⁸ en voorstander van een streng vluchtelingenbeleid.¹⁹ Leo Offermans stond bij politiemensen bekend als een plichtsgetrouwe en fanatieke politieman die uitstraalde dat hij het alleenrecht bezat op de ordehandhaving. Zijn dominante houding en gedrag wekten bij korpsleden en bij burgemeesters vaker weerstand.²⁰ Ook inspecteur J.A. Hassing, sinds 1919 hoofd van de Vreemdelingendienst, stond bij sommige (Joodse) mensen bekend als een 'hardliner', zelfs als een 'gevaarlijke antisemiet', omdat hij Joodse vluchtelingen terugstuurde naar nazi-Duitsland.²¹ Offermans en Hassing volgden de strenge Haagse beleidsinstructies op en traden steeds harder op jegens Joodse vluchtelingen die vanuit Aken en omgeving de grens bij De Locht trachtten te overschrijden. De grensbewaking werd steeds meer verscherpt. Extra politietroepen werden

ingeschakeld om grenscontroles uit te voeren.²² Ook in Heerlerbaan, een Heerlense wijk in de directe nabijheid van grensovergang De Locht, werden uit Duitsland afkomstige mensen 'zonder de vereiste papieren', Joodse vluchtelingen inclusief, door agenten van de gemeentepolitie Heerlen aangehouden, onder arrest gesteld in het hoofdbureau van politie te Heerlen en ter beschikking gesteld aan politiecommissaris Offermans.²³ Vele vluchtelingen werden zonder pardon weer teruggestuurd naar Hitler-Duitsland. Daar stond hen na 1942 een ware catastrofe in de zin van dood en verderf te wachten. Ook bejaarden, vrouwen en kinderen werden teruggezonden.²⁴ Offermans, Hassing en hun medewerkers bleven vasthouden aan het strenge vluchtelingenbeleid van Den Haag. Zonder streng beleid zouden zich volgens Offermans al enkele honderden Joodse families in Heerlen hebben gevestigd, hetgeen volgens hem toch zeer onwenselijk was.²⁵ De Heerlense politie probeerde via 'een soepel toegepast afvoersysteem' vooral Pools-Joodse vluchtelingen zo vroeg en zo snel mogelijk uit de stad te verwijderen.²⁶ Zij waren stellig van mening dat deze vluchtelingen naar hun vaderland Polen konden terugkeren. In Heerlen waren ze in elk geval niet welkom! Geeft men hen een vinger dan nemen zij de hele arm, werd van Oost-Europese Joden gezegd.²⁷

Iemand die voor veel geld Poolse Joden – mannen, vrouwen en kinderen – per trein vanuit Beuthen (Silezië) naar Heerlen loodste was een zekere Shmuel Maizler. Na een lange, gevaarlijke reis nam Shmuel in Heerlen afscheid van zijn 'cliënten' en zochten zijn 'cliënten' vervolgens een veilig onderkomen; soms in Heerlen, vaak elders in Nederland, of in België of Frankrijk. In 1936 werd Shmuel Maizler door de Duitse recherche gearresteerd en door het *Schöffengericht* in Aken berecht.²⁸ Ofschoon Maizler hetgeen hem ten laste werd gelegd (mensensmokkel) categorisch ontkende, werd hij, vanwege meer dan voldoende wettig en overtuigend bewijs, door het gerecht veroordeeld tot zes maanden onvoorwaardelijke gevangenisstraf.²⁹

Hoe reageerde Marcel van Grunsven (1896-1969), sinds 16 mei 1926 burgemeester van Heerlen, op de komst van Joodse vluchtelingen naar Heerlen? Uit een schrijven van Van Grunsven aan

*Politiecommissaris
L.L. Offermans.
Mooi Limburg,
13-05-1933.*

de Inspecteur van de Koninklijke Marechaussee van 29 juli 1933, blijkt dat hij in juli 1933, evenals de burgemeester van de naburige gemeente Hulsberg, weigerde om nog langer Oost-Europese Joodse vluchtelingen binnen zijn gemeente op te nemen.³⁰ Reeds eerder deden geruchten de ronde dat Heerlen Oost-Europese Joodse vluchtelingen onmiddellijk na aankomst zou uitwijzen.³¹ Mogelijk was Van Grunsven van mening dat er binnen zijn gemeente reeds voldoende Joodse vluchtelingen verbleven? Volgens sommigen zou Heerlen zich ontwikkeld hebben tot een centrum van Joods leven door de toevloed van Oost-Joden.³² Hoe dan ook: Van Grunsven (b)leek duidelijke grenzen te stellen.³³ Overigens bleek het Nederlandsch Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK) op de hoogte te zijn van de zorgen en problemen betreffende de Pools-Joodse gemeenschap te Heerlen. Tijdens een druk bezochte vergadering van de Centrale Commissie (CC) in juni 1934 te Amsterdam, dankte radioloog dr. David Meyer Levy uit Maastricht, de Limburgse vertegenwoordiger bij de CC, voor de medewerking bij het voorkomen van de uitzetting van Poolse Joden uit Heerlen. Het ergste werd echter gevreesd.³⁴

Antisemitisme heeft altijd bestaan. Ook in Heerlen. Natuurlijk werd dit niet gedeeld door iedereen, maar was toch vaak sluimerend aanwezig. Overigens, een zeer prominente Heerlenaar die reeds in 1919, samen met Salomon Heertjes, de opperrabbin van Brabant

en Limburg, fel protesteerde tegen de gruwelijke Jodenprogroms in Polen en Galicië³⁵, en die zich vanaf begin 1933 als een van de eerste rooms-katholieke geestelijken ondubbelzinnig uitsprak tegen de wijzen waarop in Hitler-Duitsland Joden werden behandeld, was dr. Henri Poels (1868-1948), (hoofd)aalmoezenier van de Arbeid in Limburg. *In Deutschland is het dier in den mensch ontwaakt. Wat daar geschiedt is een aanranding van onze christelijke beginselen. Een gruwel is het, wat den katholieken, Joden en marxisten wordt aangedaan*, aldus Henri Poels.³⁶ Henri Poels liet in woord en geschrift een principieel 'neen' horen tegen het Duitse nationaalsocialisme en tegen de Jodenvervolgning. Hij verafschuwde de nazi-theorieën inzake 'Blut und Boden' en de daaruit voortvloeiende handelwijzen. Hij nam het niet alleen op voor Joden, maar verschaftte ook onderdak aan politieke vluchtelingen, te weten aan de Jezüietenpater Friedrich Muckermann en oud-kanselier Heinrich Brüning; twee Duitse intellectuelen die vanwege hun kritiek op het nazisme door de nazi's gezocht werden.³⁷

Expliciete antisemitische uitingen konden over het algemeen rekenen op afkeuring van de Heerlense autoriteiten. Politie mensen waren bereid om processen-verbaal op te maken, officieren van justitie schuwden het niet om flinke straffen te eisen, rechters durfden vonnis te vellen. Ook de Nederlandse overheid greep in daar waar nodig. Zo moest de in het Duitse consulaat te Heerlen werkzame leider van de Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) in Zuid-Limburg, Conrad Tykfer, in 1933 Heerlen verlaten als ongewenst vreemdeling.³⁸ Hij uitte onder meer slogans als: *Limburg unter Hitler. Wir wollen nicht länger vom Juden-Holland regiert werden!*³⁹ Ook werden enkele leden van de Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij (NSNAP) in hechtenis genomen omdat ze in Heerlen de woning van een Joodse koopman met rode hakenkruisen hadden beklad.⁴⁰ Eveneens werd een Heerlenaar een geldboete van fl. 100,- of twee maanden vrijheidsstraf opgelegd, omdat hij voor het venster van zijn woning het anti-Joodse blad *Der Stürmer* had opgehangen.⁴¹ Als Joods vluchteling echter kon je beter niet proberen de grens bij Heerlen te passeren. Gemeenten als Gennep en Maastricht hanteerden een soepeler beleid en lieten meer

Burgemeester M. Hermens

Joodse vluchtelingen toe.⁴² Burgemeester Martin Hermens (1877-1955) van Amby onderscheidde zich van legio collega's vanwege het feit dat hij vele Joodse vluchtelingen daar waar nodig voedsel, huisvesting en bescherming bood.⁴³ In het dorpje Amby vestigden zich tot augustus 1933 maar liefst 117 uit Duitsland en Oost-Europa gevluchte Joodse families.⁴⁴ Ja, burgemeester Hermens, een sociaal bewogen en principiële man, interpreteerde de richtlijnen van de regering met wat men 'creatieve gehoorzaamheid' kan noemen zo ruim mogelijk.⁴⁵

Het optreden van L. Offermans en de zijnen jegens Joodse vluchtelingen stoelde niet alleen op het landelijke vluchtelingenbeleid, maar ook op klachten vanuit de Heerlense burgerbevolking. Joden, zeker Oost-Europese Joden, zouden een afschuw hebben van handenarbeid, geen enkel ontzag hebben voor het christelijke geloof, 'bespottelijk goedkoop' produceren en voor oneerlijke concurrentie zorgen.⁴⁶ Vluchtelingen die in Heerlen waren ondergebracht en langs de deuren ventten,

werden met uitzetting bedreigd omdat ze door hun handel en wandel de Heerlense ingezetenen schade zouden berokkenen.⁴⁷ Commissaris L. Offermans en andere Heerlenaren stoorden zich aan het in hun ogen volstrekt onaangepaste of onconventionele gedrag oftewel de niet-Westerse mentaliteit van Oost-Europese Joden en trokken vaker fel van leer jegens deze vluchtelingen door het gebruik van heersende stereotypen. Zo werden Poolse Joden onder meer betiteld als 'sjacheraars'. Zij die Oost-Europese Joden in een kwaad daglicht stelden, mogen wij echter niet onmiddellijk betitelen als antisemieten, eerder als xenofoben. Wellicht is er sprake van een vorm van 'Überfremdung'; de angst voor vervreemding van de eigen cultuur door een toestroom van buitenlanders.⁴⁸ Met 'aangepaste' liberale Duitse Joodse (zaken)mensen hadden Offermans en andere Heerlenaren in het algemeen geen of minder moeite.⁴⁹

Overigens stonden ook de Nederlandse overheid (politici, beleidsmakers en ambtenaren) en de Nederlandse bevolking (niet-Joods én Joods) een stuk minder welwillend tegenover Oost-Joden dan tegenover West-Joden.⁵⁰ Betreffende de Oost-Joden ervoeren de geïntegreerde Nederlandse Joden een grote afstand: van de westerse beschaving hadden de Oost-Joden nog maar weinig begrepen. Hoewel het aantal Oost-Joden in Nederland zeer beperkt bleef, verliep hun integratie in de Nederlands-Joodse gemeenschap uiterst moeizaam.⁵¹

Als het niet legaal kon, dan maar illegaal de grens over. Uiteraard probeerden angstige en wanhopige Joodse vluchtelingen via allerlei omwegen in Heerlen en omgeving onderdak te vinden in benauwde kamertjes, groezelige pensions, open hooischuren en wat dies meer zij. Soms sliepen ze in het bos of op een bankje in een park, al dan niet zwaar getraumatiseerd door al hetgeen zij hadden meegemaakt. Tragisch is het lot van tien Joodse vluchtelingen die te voet vanuit Berlijn naar Herzogenrath waren afgereisd. In november 1938 wisten zij bij Kerkrade de grens te passeren en zich te verstoppen in de kerk van Kaalheide. Vijf werden er in Kerkrade opgepakt, de overige vijf wisten te ontsnappen en werden later in Heerlen aangehouden. Allen werden uitgewezen.⁵² Andere Joodse vluchtelingen bevonden zich tussen fietsende mijnwerkers die

zich richting Heerlen begaven. Eén vluchteling had zich zelfs als mijnwerker uitgedost. Hij had een pakje boterhammen bij zich en had zijn pet diep in de ogen getrokken. Alle vluchtelingen werden door de politie aangehouden en over de grens gezet.⁵³

In de bloeiende mijnstad Heerlen, een plaats met een Joodse gemeenschap van circa 125 personen met een eigen synagoge⁵⁴, was het Joods Immigratie Comité actief.⁵⁵ Hierin speelden de Joodse textielondernemer Silvain Hertz Dahl en zijn zwager en collega Rudolf Horn een prominente rol. Zij vingden Joodse vluchtelingen op en boden hen onderdak, voedsel en kleding.⁵⁶

Niet alleen de betrekkelijk kleine Joodse gemeenschap te Heerlen, maar ook het Comité voor Joodsche Vluchtelingen (CJV)⁵⁷ en internationale Joodse hulporganisaties als 'HIAS' (Hebrew Immigrant Aid Society) ondersteunden noodlijdende Joodse mensen die vanuit nazi-Duitsland naar Heerlen en omgeving waren gevlucht.⁵⁸ In de toenmalige sterk verzuilde samenleving werd de opvang en begeleiding van Joodse vluchtelingen eerst en vooral als een zaak van de Joodse gemeenschap gezien.⁵⁹ Joden kennen de 'Tsedaka', de plicht om leden van de gemeenschap te helpen die zichzelf niet kunnen redden. Deze plicht werd beschouwd als het 'hart van het Jodendom'.⁶⁰ Na de *Kristallnacht* (9 op 10 november 1938) werd er in Nederland een nationale (straat)collecte georganiseerd voor hulp aan Joodse vluchtelingen. Aan deze landelijke collecte (gehouden op 3 december 1938) nam ook de gemeente Heerlen c.q. de Heerlense bevolking deel.⁶¹

Ook Duitsers hielpen Duitse Joden naar Nederlands-Limburg te vluchten. Zo verschaftte een vrouw uit Scherpenseel onderdak aan vluchtelingen en ook smokkelde zij Joden over de grens (1939). Een groep Duitse Quakers⁶² uit Schaesberg bood eveneens vluchthulp aan Duitse Joden (1934-1940). Een weduwe uit Aken hielp een Joods gezin Keulen te ontvluchten (1938). Een Keulse bankier ondersteunde Joodse gezinnen naar Limburg te ontsnappen. Een politieagent in Gangelt hielp Joodse families tijdens hun vlucht naar Limburg. Een Akense slotenmaker smokkelde Joodse vluchtelingen over de grens.⁶³

Prentbriefkaart van de Geleenstraat in Heerlen met een filiaal van kledingmagazijn Wolf & Hertzdahl, 1935. Collectie Rijckheyt

Het destijds bekende warenhuis Kapé werd in 1934 opgericht door Siegfried Eichwald (1890-1965). Collectie Rijckheyt

Hoeveel vluchtelingen voor bepaalde tijd in Heerlen verbleven heb ik niet kunnen traceren. Veel vluchtelingen lieten zich niet inschrijven. Inschrijving was alleen mogelijk in het gemeentelijke Vreemdelingenregister. Op basis daarvan kon soms een tijdelijke verblijfsvergunning worden afgegeven. Het archief of registratiesysteem dat Rudolf Horn bijhield is onmiddellijk na de Duitse inval door medewerkers van Silvain Hertzdahl vernietigd.⁶⁴ Ik schat dat Heerlen vele honderden Joodse vluchtelingen heeft geherbergd en dat in totaal enkele tientallen vluchtelingen zich in Heerlen hebben gevestigd.

Bekende Joodse Duitsers die zich vanwege het Hitler-regime al in een betrekkelijk vroeg stadium in Heerlen vestigden en in Heerlen een respectabele reputatie wisten op te bouwen waren onder meer de tweelingbroers Erwin en Curt Hirschberg en Siegfried Eichwald. De broers Hirschberg, twee bioscoophouders, waren in 1933 vanuit Breslau (Duitsland) naar Nederland gevlucht.⁶⁵ Eichwald was mededirecteur van een warenhuis in Giessen (Frankfurt), werd slachtoffer van de naziterreur, vestigde zich in Heerlen en was in 1934 oprichter en eerste directeur van kleinprijswaarenhuis Kapé (K.P. staat voor: Koop-Paradijs).⁶⁶ Een andere Joodse Heerlenaar, Jacob Keppels, zoon van een succesvolle zakenman (schoenenhandelaar) in Aken, maakte in zijn woonplaats Aken de *Kristallnacht* (1938) mee en wist nog net het vege lijf te redden door samen met zijn moeder via Vaals naar Heerlen te vluchten.⁶⁷ Hier werkte hij als marktkoopman en was hij promotor van het marktwezen.⁶⁸ E. en C. Hirschberg, S. Eichenwald en J. Keppels wisten zichzelf (tijdelijk) in veiligheid te brengen. Zij beschikten niet alleen over geld en connecties, maar hadden daarnaast ook een flinke dosis geluk.⁶⁹

Niet alleen Duitse Joden vestigden zich in Heerlen, maar ook Poolse Joden zoals de families Silbermann en Silber. Het gezin Silbermann uit de regio Budziwoj vestigde zich in 1933 aan de Dautzenbergstraat.⁷⁰ Silbermann had aan de Emmastraat een groothandel in manufacturen.⁷¹ Het gezin Silber kwam uit Ulanov. Door economische omstandigheden genoodzaakt woonde en werkte vader Silber een aantal jaren in Düsseldorf. Vrouw en kinderen bleven

Ingang van de in 1936 geopende synagoge aan het Stationsplein. Collectie Rijckheyt

in Polen. Omdat Silber de macht van de nazi's vreesde, vluchtte hij naar Amsterdam. In 1933 liet hij zijn gezin vanuit Polen, via Duitsland, naar Nederland komen. Het gezin vestigde zich in Heerlen aan de Geerstraat, later aan de Benzenraderweg. Silber verkocht in Kerkrade en omgeving textielgoederen aan mijnwerkers en hun vrouwen.⁷²

Inderdaad nam door de komst van Joodse vluchtelingen het aantal Joden in Heerlen toe.⁷³ Dit was voor de Joodse 'kerkenraad' een belangrijke reden om een grotere synagoge te laten bouwen aan de Stationsstraat. De oude synagoge aan de Veemarkt (Wilhelminaplein) van 4,40 bij 6,00 meter voldeed niet meer.⁷⁴ De sjoel was te klein geworden om alle bezoekers – vooral Oost-Joden met chassidische inslag – te herbergen.⁷⁵ De nieuwbouw werd door de gemeente Heerlen gesubsidieerd.⁷⁶ In 1936 werd dit Joodse gebedshuis onder grote publieke belangstelling ingewijd.⁷⁷

*Politiefoto's van
Juul Kempin.*

Overigens, niet alleen Heerlense Joden, maar ook Heerlense communisten ondersteunden Joodse vluchtelingen. Leden van de 'Rode Hulp', een sectie van de Communistische Partij Nederland (CPN), hielpen Joden en andere vervolgd (communisten en socialisten) uit Duitsland (Herzogenrath en Aken) over de grens naar Heerlen. Communisten als Van Beers, Potze⁷⁸, Schram, Overeem en Schumacher, antifascisten van het eerste uur, waren tijdens de jaren dertig dag en nacht op pad om vluchtelingen te helpen.⁷⁹

Heerlenaren die Joodse vluchtelingen opvingen werden soms hard op hun vingers getikt. Gevangenisstraf dreigde.⁸⁰ Op al dan niet vermeende Joodse opvanghuizen werd scherp politietoezicht uitgeoefend. Bij een verdacht pand aan de Geleenstraat werd zelfs een politiepost gevestigd. Ook de woningen van sommige Heerlense Joden werden streng gecontroleerd omdat deze woningen als toevluchtsoord fungeerden of zouden (kunnen) fungeren.⁸¹

Nederlandse mensensmokkelaars beleefden gouden tijden nadat in 1938 Joodse vluchtelingen tot ongewenst vreemdeling waren verklaard. Voor grof geld brachten zij enkele duizenden Joden de grens over. Sommige smokkelaars ontvingen zoveel als één jaarinkomen voor het helpen van een Joodse vluchteling over de grens. Ook in de Oostelijke Mijnstreek waren meerdere mensensmokkelaars actief, onder wie cafébaas Juul Kempin uit Heerlerheide en mijnwerker Willy Flecken uit Kerkrade; geslepen jongens die er niet voor terugdeinsden om mensen in nood te bedriegen

en te bestelen.⁸² Speciale 'smokkelaarjagers' zoals Machiel Erasmus van de Rijksrecherche hielden zich intensief bezig met het opsporen van deze meedogenloze mensensmokkelaars.⁸³ Gearresteerde mensensmokkelaars konden op gevangenisstraf rekenen.⁸⁴

Veel Joodse vluchtelingen die bij de ene grenspost waren tegengehouden probeerden het bij een andere grenspost opnieuw. Vaak passeerden ze 's nachts de grens via allerlei smalle landweggetjes. De marechaussee, de grensbewaking, maakte volop jacht op vluchtelingen die in het grensgebied rondzwierven. Ze werden van straat gehaald, uit bosjes verjaagd, of uit trams gevist, vaak op aanwijzing van de plaatselijke bevolking, niet zelden met harde hand. Aan hun schreeuw om hulp: 'Helft uns' en 'Erbarmt euch unser' werd nauwelijks aandacht geschonken. Zij die ook maar de geringste weerstand boden liepen het risico met een politiekuppel geslagen te worden.⁸⁵

Eenmaal opgesloten in een politiecel deden sommige gearresteerde Joodse vluchtelingen pogingen tot zelfdoding. Dit gebeurde ook in de cellen van het politiebureau te Heerlen aan de Akerstraat. Zo stak Theo Berliner, een 42-jarige Jood uit Keulen, zich op 21 maart 1940 op het politiebureau van Heerlen met een mes in zijn hartstreek. "Ik ben liever dood, dan nog één dag te leven in Duitsland", zei hij. Berliner werd met spoed naar het ziekenhuis van Heerlen gebracht. Een arts stelde vast dat de wond weinig voorstelde. De volgende dag werd een volstrekt wanhopige Berliner gewoonweg het land uitgezet.⁸⁶

Tot slot

Wat maakten Joodse vluchtelingen mee die zich gedurende de jaren dertig van de vorige eeuw in Heerlen en omgeving wilden vestigen?

Uit mijn onderzoek wordt duidelijk dat je als Joodse vluchteling beter niet bij Heerlen de grens kon passeren omdat hier de grensbewaking dikwijls met harde hand het restrictieve Haagse vluchtelingenbeleid uitvoerde. Veel vluchtelingen, vooral Oost-Europese (Poolse) Joden, werden in Heerlen allerminst met open armen ontvangen. Dit was vooral omdat ze door hun gedrag en houding, door hun niet-westerse mentaliteit, de nodige onvrede en onrust zouden (kunnen) veroorzaken, onder meer op de plaatselijke arbeidsmarkt en bij de lokale middenstand. Daardoor zouden zij bij Heerlenaren latente antisemitische gevoelens kunnen aanwakkeren. Zoals bijna overal in Nederland werd de komst van 'Oost-Joden' dikwijls als 'bijzonder onwenselijk' beschouwd.

Met de komst en vestiging van Joodse zakenlieden uit Duitsland leek 'Heerlen' over het algemeen minder moeite te hebben. Deze Joden pasten zich immers over het algemeen snel en adequaat aan en konden door het vestigen van nieuwe bedrijven een positieve bijdrage leveren aan het imago van de stad Heerlen, de plaatselijke Joodse gemeenschap inclusief. Arme Joodse vluchtelingen die zich in Heerlen wilden vestigen of die in Heerlen verbleven, werden eerder als een last dan als een verrijking beschouwd. Zij konden niet rekenen op bijstand van de gemeente Heerlen maar waren eerst en vooral afhankelijk van leden van de plaatselijke Joodse gemeenschap. Deze gemeenschap zorgde onder meer voor 'bed, bad en brood'. Woningen die als tijdelijke opvangcentra fungeerden werden vaak scherp geobserveerd en streng gecontroleerd. Mensen die vluchtelingen hulp en steun boden werden dikwijls in een kwaad daglicht gesteld.

Noten

- Ik dank drs. Jan Brauer, wetenschappelijk onderzoeker 'Grensgevallen 1930-1940' en dr. Herman van Rens, Holocaust-deskundige, hartelijk voor hun bereidwillige medewerking bij het tot stand komen van dit artikel.
- Zie onder meer: Hilde Pauwels, 'Alle grenzen gingen dicht', *De Groene Amsterdammer*, 29 april 2009.
- In het kielzog van de economische wereldcrisis, na de crash van Wallstreet in 1929, groeide de NSDAP – de politieke partij van Hitler – gestaag. De partij werd een machtsfactor van betekenis. Van 2,6 % tijdens de Rijksdagverkiezingen in 1928 was ze tot 37,4 % gestegen in 1932. Op 30 januari 1933 werd Hitler tot Rijkskanselier (staatsvoofd) benoemd.
- Eén van de bekendste Joodse families die eind 1933 vanuit nazi-Duitsland naar Nederland vluchtte was de familie van Anne Frank (1929-1945), schrijfster van het wereldberoemde dagboek *Het Achterhuis*.
- Zie onder meer: Mark Traa, 'Zo ongestraft was Nederland in de jaren 30 voor vluchtelingen', *Quest*, 29 april 2021.
- Zie: Katja Happe, *Deutsche in den Niederlanden 1918-1945. Eine historische Untersuchung zu nationalen Identifikationsangeboten im Prozess der Konstruktion individueller Identitäten* (Siegen 2004) 69. Zie: <https://d-nb.info/973390026/34>. Geraadpleegd d.d. 11-04-2021.
- De crisis heeft ook Nederland niet onberoerd gelaten. Het aantal werklozen steeg van 18.000 in 1929, via 100.000 in 1930 en 300.000 in 1933, tot 600.000 in 1936; 17,5 procent van de beroepsbevolking was in 1936 werkloos.
- Zie 'Joodse vluchtelingen Naziregime': <https://vijfeeuwenmigratie.nl/term/Joodse%20vluchtelingen%20Nazi-regime/volledige-tekst>. Geraadpleegd d.d. 07-04-2021.
- Ton de Jong, 'Mensensmokkel in de jaren dertig. Een jaarinkomen voor één Jood', *De Groene Amsterdammer*, 25 mei 2016.
- Vanwege de enorme vluchtelingenstroom organiseerden westerse landen in 1938 een conferentie in Évian-les-Bains bij Genève. Aanwezig waren onder andere de Verenigde Staten, Engeland, Frankrijk, Nederland, Australië, Zwitserland, Mexico en een aantal Zuid-Amerikaanse staten. De conferentie faalde jammerlijk.
- Eline Abbink, *Hulp uit onverwachte hoek. Opvang van Joodse vluchtelingen in Nederland (1933 – 1939)*. Masterscriptie Actuele Geschiedenis. Radboud Universiteit Nijmegen (Nijmegen 2016). Zie: https://theses.ubn.ru.nl/bitstream/handle/123456789/5126/Abbink%2C_Eline_J._1.pdf?sequence=1. Geraadpleegd d.d. 27-04-2021.
- Een maand later zei hij dat er zoveel vluchtelingen waren dat Nederland geen uitzondering meer maken kon voor hen die in direct levensgevaar verkeerden.
- Voorop 9 juni 1938 werden er een flink aantal kritische vragen gesteld door L. de Visser, fractievoorzitter van de Communistische Partij Holland (CPH).
- Eline Abbink, a.w.
- Zie onder meer: *Het Volksdagblad*, 22-11-1938, 06-01-1939.
- Ruim 120 Joodse vluchtelingen vonden onderdak bij de zusters Dominicanessen in de r.-k. kweekschool van het H. Hart in het Limburgse Reuver.
- Zie: https://nl.wikipedia.org/wiki/Centraal_Vluchtelingenkamp_Westerbork. Geraadpleegd d.d. 07-04-2021.
- Jan Brauer, 'Knokken met de nazi's in de Nieuwstraat. Politieke grensincidenten in Kerkrade tussen 1933 en 1940', *MijnStreek* 3:2 (2018) 6.
- Hinke Piersma, *Op eigen gezag. Politieverzet in oorlogstijd* (Amsterdam 2019) 30 e.v.
- Hinke Piersma, a.w., 30 e.v.
- Salomon Silber, *Een joods gezin in onderduik. Dagboek* (Kampen 1997) 50.
- De Limburger*, 21-11-1938.
- Zie: Rijckheydt, Gemeentepolitie Heerlen, Dagrapporten buitendiensten, 1931-1934.

- Archiefnummer: 065. Inventarisnummer: 1044.
- 24 Dit terugzenden leidde tot verschrikkelijke taferelen. Ik citeer uit een krantenartikel in het *Algemeen Handelsblad* en het *Nieuwsblad van het Noorden* van 24 november 1938, nadat Joodse vluchtelingen bij Zevenaar (Gelderland) waren teruggestuurd: *De wanhoop maakte zich van de ongelukkigen meester. Er waren er, die zich op de knieën wierpen en baden en smeekten om toch toegelaten te worden. De menschen bezwoeren bij hoog en laag, dat onmiddellijke overbrenging naar een concentratiekamp zou volgen. Zij, die uit de kampen ontsnapt waren, deden wanhopige pogingen om de ambtenaren er van te overtuigen dat zij groot gevaar liepen doodgeschoten te worden. (...) Op een gegeven moment verloor een van de meisjes het bewustzijn. Mannen dreigden zelfmoord te plegen en zelfs had zich een der vluchtelingen op het spoorwegemplacement begeven met het doel zich voor den trein te werpen.*
- 25 Hinke Piersma, a.w., 33.
- 26 *The police commissioner of Heerlen showed that energetic action against German Nazis, for which he was well-know, was no guarantee for an understanding attitude towards Jewish refugees. In a letter to the attorney-general in Den Bosch he wrote at the end of 1934 that he did everything in his power to encourage the Jews, who according to him mainly originated from Poland, to leave the Netherlands as soon as possible (...),* aldus Bob de Graaff, 'The Dutch Border Areas 1933-1945. Inducement For Incidents Or Object Of Structural Historiographical Neglect?' In: Benjamin Jacob Kaplan, Marybeth Carlson, Laura Cruz, *Boundaries and Their Meanings in the History of the Netherlands* (Leiden/Boston 2009) 204.
- 27 *Limburger Koerier*, 08-04-1933.
- 28 Het *Schöffengericht* wordt gevormd door een of twee beroepsrechters en twee lekenrechters (*Schöffen*).
- 29 *Limburger Koerier*, 11-11-1936.
- 30 Peter Jan Knegtmans, *Burgemeester Hermens (1877-1965) en de Joodse vluchtelingen in Amby*. Zie: https://www.struikelsteentjes-maastricht.nl/uimg/struikelsteentjes/b85839_att-struikelsteentjes.hermens.pdf. Geraadpleegd d.d. 27-04-2021.
- 31 *Centraal blad voor Israëlieten in Nederland*, 07-04-1933.
- 32 *Centraal blad voor Israëlieten in Nederland*, 27-01-1933.
- 33 Over het stellen van grenzen gesproken. Blijkens een schrijven van de Commissaris der Koningin in de provincie Limburg (mr. E.O.J.M. baron van Hövell tot Westerflier) aan de burgemeesters van Limburg, d.d. 23 december 1933, worden de burgemeesters opgeroepen geen uit België afkomstige Joodse vluchtelingen in hun gemeenten toe te laten, maar hen naar België terug te sturen omdat Nederland al genoeg moeilijkheden met Joodse vluchtelingen ondervindt. Zie: Frits van Hoorne, *De Joden van Landgraaf 1933-1944* (Eygelshoven 2012).
- 34 *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 29-06-1934.
- 35 *Limburger Koerier*, 08-01-1919.
- 36 *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 06-07-1933.
- 37 Jan Brauer, 'Grenskloosters en de naderende Klostersturm. Religieuzen en de eerste confrontaties met de nazistaat langs de Nederlandse grens tussen 1930 en 1940', in: Chris Dols e.a., *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2016).
- 38 Zie onder meer: *Algemeen Handelsblad*, 18-07-1933.
- 39 Zie: <http://www.iisg.nl/collections/freiepresse/documents/zf1134-01.pdf>. Geraadpleegd d.d. 01-05-2021.
- 40 *De Limburger*, 30-09-1933.
- 41 *De Limburger*, 23-06-1936.
- 42 Hinke Piersma, a.w., 33.
- 43 Peter Jan Knegtmans, a.w. Zie ook: <https://www.struikelsteentjes-maastricht.nl/AMBYERSTRAAT+ZUID+68#lb62018/videos>. Geraadpleegd d.d. 14-06-2021.
- 44 Fred Cammaert, *Het verborgen front: Geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Groningen 1994) 371.
- 45 Peter Knegtmans, a.w., 15.
- 46 De Heerlense middenstand zag oneerlijke concurrentie in Joodse handelaren die aan de deur stoffen en andere artikelen verkochten. Zie: *Limburger Koerier*, 08-07-1933.
- 47 *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 05-05-1933.
- 48 *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 28-10-1988.
- 49 Opmerking via mail van Jan Brauer d.d. 21-04-2021.
- 50 Afke Berger, *Toegelaten, afgewezen. Een digitale data-analyse van Joodse aanvragen tot asiel in Nederland 1938-1939*. Menassah ben Israel Instituut Studies, no. XVI (Amsterdam 2019) 46.
- 51 Zie: <https://joodsecanon.nl/tzz/1881-Komst-Oost-Joden>. Geraadpleegd d.d. 24-05-2021.
- 52 *De Limburger*, 25-11-1938.
- 53 *Limburger Koerier*, 25-11-1938.
- 54 Over de geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Heerlen, zie: Joods Cultureel Kwartier: <https://jck.nl/page/heerlen>. Geraadpleegd d.d. 25-05-2021.
- 55 De Joden die sinds 1933 Nederland binnenkwamen werden vooral door hun broeders en zusters opgevangen. De Joodse gemeenschap in ons land draaide voor vrijwel alle kosten op.
- 56 Henk de Wolf, *Leven rondom een synagoge* (Heerlen 2015) 74 e.v.
- 57 Sommige Joodse winkels in Heerlen ondersteunden het CJV, bijvoorbeeld de Forma Natura Speciaalzaak, een schoenenzaak, gevestigd aan de Saroleastraat 1a. Zie: *De Maasbode*, 19-11-1938.
- 58 Salomon Silber, a.w., 50.
- 59 Hoewel er niet echt een aparte Joodse zuil bestond, werden Joodse vluchtelingen toch vooral gezien als 'Jood' en niet zozeer als 'vluchteling'.
- 60 Cors van den Brink, 'Joodse onderling zorg', *Tijdschrift voor de Sociale Sector* 1:6/7 (1987) 28-29.
- 61 *Limburgsch Dagblad*, 29-11-1938.
- 62 Quakers zijn aanhangers van een christelijke beweging, in de 17^e eeuw gesticht door de Brit George Fox die vooral in de VS maar ook in Nederland en Duitsland actief is. (Wikipedia, geraadpleegd 05-08-2021)
- 63 Zie website: www.gegen-vergessen.de. Geraadpleegd op 09-06-2021.
- 64 Henk de Wolf, a.w., 74.
- 65 Ivo Senden, *Royal 1938-2008. De fascinerende geschiedenis van Heerlens mooiste bioscoop* (Heerlen 2008).
- 66 *Limburgs Dagblad*, 01-12-1965.
- 67 *Limburgs Dagblad*, 02-02-1991.
- 68 *Limburgs Dagblad*, 14-09-1985.
- 69 Voor de oprichting van ondernemingen door rijkere Joodse vluchtelingen ontwikkelde de Nederlandse regering tussen 1934 en 1937 speciale (toelatings)voorwaarden. Zie: F. de Jong, 'Joodse Sileziërs in de Heerlense bioscopen', *Het Land van Herle* 55:3 (2005) 92. Nijvere vluchtelingen creëerden duizenden banen in de tweehonderd bedrijven die ze in ons land oprichtten. Vele Joodse vluchtelingen waren in de textielbranche werkzaam.
- 70 Ook de vader van de gewezen Maastricht strafrechtsadvocaat Max Moskowitz sr. kwam uit Budziwoj. Zijn moeder Feiga Raab groeide op in de buurgemeente Tyczyn. In 1933 vluchtte de familie Moszkowicz uit angst voor het opkomend nationaalsocialisme vanuit Duitsland naar Nederland en vestigde zich eerst in Amby, later in Maastricht. Max Moskowitz zal burgemeester M. Hermens van Amby zijn leven lang dankbaar blijven, aldus Marcel Haenen in *De bokser. Het leven van Max Moskowitz* (Amsterdam 2018) 41.
- 71 Fiet van Rooij-Trienekens, *Joden in Heerlen in de Tweede Wereldoorlog* (Nijmegen 1998) 50.
- 72 Salomon Silber, a.w.
- 73 In de jaren 1933-1936 steeg het aantal in Heerlen gevestigde Joden van 148 naar 173 als gevolg van de Jodenvervolgving in Duitsland, aldus het *Limburgsch Dagblad* van 03-09-1955. In en omstreken 1938 daalde het aantal in Heerlen gevestigde Joden naar 121, aldus het *Algemeen Handelsblad* van 06-03-1939.
- 74 N. Eussen, 'De Joodse gemeente en haar synagogen te Heerlen', *Land van Herle* 18 (1968) 14.
- 75 *Nieuw Israelietisch Weekblad*, 27-01-1933.
- 76 *De Limburger*, 03-04-1936.
- 77 *Limburgsch Dagblad*, 14-08-1959.
- 78 Marcel Krutzen, 'Albert Potze (1898-1988), communistenleider in de Mijnstreek', *Het Land van Herle* 64:1 (2014) 13-23.
- 79 *De Waarheid*, 03-05-1979.
- 80 Salomon Silber, a.w., 50.
- 81 Rapport L. Offermans over de situatie betreffende vluchtelingen in Heerlen, 29-07-1933. Nationaal Archief (NA), toegang 2.09.45, ministerie van Justitie: Rijksvreemdelingendienst, inv.nr. 463. Zie: Hinke Piersma, a.w., 32.
- 82 Behalve 'commerciële Jodenmokkelaars' waren er ook 'humanitaire Jodensmokkelaars'. Ik noem de Duitse Anna Nöhlen-Luppen (1889-1942), vroedvrouw van beroep, woonachtig in Finkenrath (D), bij Eygelshoven (NL). Vanaf 1933 wist zij Joodse vluchtelingen via een brug over het riviertje de Worm naar Nederland te smokkelen. In 1939 werd zij verraden en in 1942 door de Nazi's vermoord. De 'Anna Nöhlenbrücke' over de Worm is naar haar vernoemd. Zie: <https://kerkradewiki.nl/kerkrade/anna-nohlen-luppen>. Geraadpleegd: 22-05-2021.
- 83 Ton de Jong, 'Mensensmokkel in de jaren dertig. Een jaarinkomen voor één Jood'. In: *De Groene Amsterdammer* (2016).
- 84 *Limburger Koerier*, 10-12-1938.
- 85 *Limburger Koerier*, 17-11-1938.
- 86 Zie noot 8.

Ter herinnering aan twee Heerlense vatrollers

MARCEL J.M. PUT

Drs. Marcel Put is historicus, docent en als liefhebber van sport(geschiedenis) betrokken bij het educatieve project Football Makes History van Euroclio.

Op reis met een ton

'Tour rond om Europa. Ter herinnering aan de vatrollers J. Celil en J. Zanders uit Heerlen (Limb. Holl.)'. Toen ik de afbeelding met dit onderschrift en de tijdsaanduiding 1928 op de Facebookpagina *Gewoon Heerlen* voorbij zag komen (geplaatst door Wim Giebels) begonnen meteen allerlei vragen door mijn hoofd te spoken. Wie waren de beide jongelingen? Wat hadden ze gedaan en waarom? Was hun verhaal al ergens bekend, was er nog materiaal van en kon ik daar in corona-tijd achter komen?

Heerlen op de wereldkaart?

Kijkend naar de afbeelding zie ik geen zelfverzekerde jonge knapen die menen dat de wereld aan hun voeten ligt en die ernaar uitkijken om met het gevaarte dat achter hen ligt die wereld te gaan verkennen. Het lijken eerder twee schuchtere jongens, die van de straat zijn geplukt en voor de ton gezet. Ze wachten op de instructies van de fotograaf en denken: wat is er gebeurd dat we hier nu met die ton staan? Wat is de bedoeling, wat komt hierna? Kortom: ik zie niet de houding die avontuur uitstraalt en die, denk ik, wel nodig is om de voorgestelde onderneming aan te pakken.

Laat ik beginnen met de vraag die u zeker ook hebt: hoe kom je op het idee om dit te gaan doen? Bedachten Zanders en Celil dat een 'Tour rond om Europa' met een ton hen een plek in de geschiedenisboeken kon opleveren? Wilden zij hun woonplaats Heerlen op de kaart zetten? Heerlenaren hebben immers de naam groots en meeslepende dingen te willen doen of beter, gedaan te hebben.¹ En dus hoopte ik, zelf Heerlenaar, dat zij een geweldige 'Tour rond om

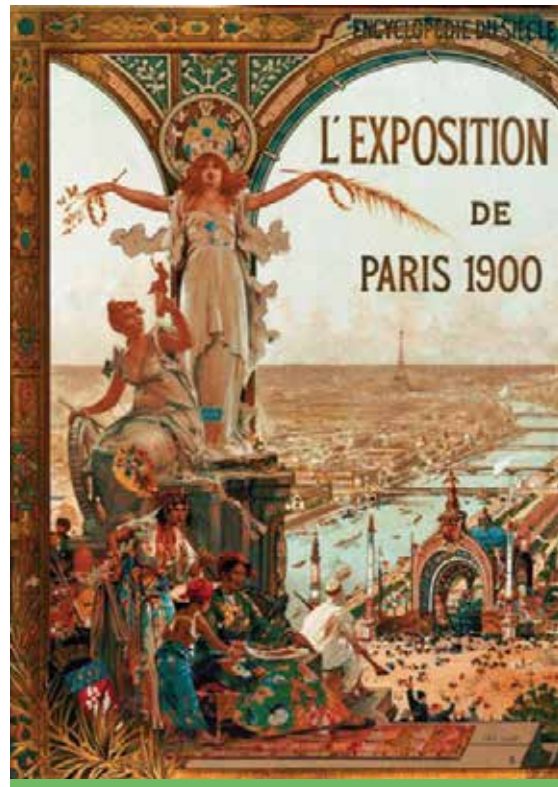

Europa' hadden afgelegd, waarvan niemand nog wist en ik als eerste verslag kon doen. Was dat het geval? Ik neem u graag mee op mijn 'Tour vanachter het bureau'.

De eerste wereldwandelaars

Aan het eind van de 19^e eeuw was te voet om de wereld reizen erg populair. Sommige wereldwandelaars ondernamen een serieuze poging, maar de meesten waren oplichters. Die laatsten vertelden dat zij met hun reis een som geld konden verdienen. Voorwaarde was dat zij geen geld mochten hebben en uitgeven. Er waren altijd wel mensen die uit bewondering voor de 'gedurfde' onderneming goedgeefs waren. Op die manier leefden deze zogenaamde 'wereldreizigers' op de kosten van anderen. In het begin waren deze wereld-wandeltochten ook voor kranten interessant. Veel wereldreizigers zeiden dan ook in dienst van een krant te werken. Om het nieuws te halen moest de uitdaging wel steeds worden aangepast. Gewoon lopen was geen nieuws meer. De Wereldtentoonstelling in 1900 in Parijs prikkelde in dat opzicht de fantasie van avonturiers. Om in het nieuws te komen liep bijvoorbeeld een man op stelten naar de Franse hoofdstad.²

De Wener Anton Hanslian, die met een vriend al eens naar Rusland was gelopen, zag de publiciteit over de 'vreemde' manieren van reizen naar Parijs als een buitenkans. Hij was echter inmiddels getrouwd en had een vierjarige dochter. Dat bleek eerder een oplossing dan een probleem. Zijn vrouw Leopoldine en dochter Poldy konden het hele stuk naar Parijs niet lopen, en dus maakte Hanslian voor hen een soort rijdende strandstoel waarin hij ze vanuit Wenen naar de Wereldtentoonstelling in Parijs duwde, een afstand van 1200 kilometer.³ En dan waren er nog twee krachtpatsers die een groot houten vat richting Eiffeltoren rolden. Vermoedelijk waren zij de eerste 'reizende vatrollers', maar de geschiedenis is ze vergeten. Wie zij waren, waar zij vandaan kwamen en met wat voor een vat zij op stap waren, is onbekend.⁴

Affiche
Expo Parijs

'Zwei kleine Italiener'

Alhoewel ze niet de eersten waren die met een ton op reis gingen, kunnen de Italianen Attilio Zanardi en Eugenio Vianello op basis van hun prestatie als de oervaders van het 'tonreizen' worden beschouwd.

In 1909 spraken zij met de Touring Club Italiano (de Italiaanse ANWB) af dat zij in twaalf jaar met een groot vat, dat als slaappleats en keuken diende, over de wereld zouden reizen. Als zij daarin slaagden zouden ze 180.000 francs (\$10.000) krijgen. Onderweg voorzagen ze in hun levensonderhoud door ansichtkaarten te verkopen met een afbeelding van zichzelf met de ton op de voorkant en op de achterkant het verhaal van hun tocht, inclusief de bezochte landen en het aantal afgelegde kilometers.

Op 20 juni 1909 vertrokken de 'Koningen van de Tonnen en Wegen' vanuit Venetië.⁵ Het vat rolden ze voor zich uit. Het was 1 meter 34 hoog en 2 meter lang en aan beide kanten open. De inhoud was aan een beweegbare as bevestigd, zodat die niet meedraaide. Verder werden ze begeleid door een of twee honden. Soms liep er een tolk mee en in bewoond gebied werden ze omringd door tal van enthousiaste voetgangers en fietsers.⁶ Op 18 januari 1910 kwamen ze vanuit België bij Bergen op Zoom Nederland binnen.⁷ Ze waren toen al door Noord-Italië, Zwitserland, Frankrijk, Engeland en België gerold en hadden zo'n 3790 kilometer afgelegd.⁸ Hun reis door Nederland

bepaalde zich tot Noord-Brabant en een stukje Limburg.⁹ Ze reisden door Duitsland, Rusland, Oostenrijk, Spanje en Portugal. In december 1913 arriveerden ze in de Verenigde Staten. Daar verdwenen ze na 1 juni 1914 van de radar. Hun laatst bekende stop was Pittsburg, Pennsylvania.¹⁰ Waarom onderbraken ze hun reis? Had de Eerste Wereldoorlog er iets mee te maken? Uit onderzoek bleek dat Vianello zich tijdens de oorlog als soldaat voor het Amerikaanse leger meldde. Of hij ook naar Europa ging is onbekend. In 1920 werd hij tot Amerikaan genaturaliseerd. Hij bleef zijn hele leven vrijgezel, woonde op kamers en werkte als ober en als kok. Hij overleed op 21 september 1956 in Walker, Kent County, Michigan.¹¹ Zanardi ging ook in het leger. Hij was in 1921, zeven jaar nadat hij en Vianello stopten, weer even in het nieuws. Met een nieuwe partner wilde hij alsnog naar Italië rollen. Na de aankondiging van de reis werd er niets meer van ze gehoord.¹² Hoe het Zanardi verder verging heb ik niet kunnen achterhalen.

Rund um Deutschland

Werden Zanders en Celil door deze twee Italianen geïnspireerd? Toen de mannen uit Venetië hun vat over de wereld rolden waren beide Heerlenaren weliswaar nog erg jong en de berichtgeving over de Italiaanse vatrollers was in Nederland niet al te uitbundig, maar misschien pikten ze het verhaal ergens op. Waarschijnlijk

Italiaan met ton, 1909

is echter dat een Duitser, genaamd Feldgen (soms gespeld als Fledgen!), ze op het idee heeft gebracht en ze misschien zelfs letterlijk op weg heeft geholpen.

Op 3 maart 1925 vertrokken de gebroeders Heinrich en Bernard Feldgen vanuit Homberg (Rheinland-Pfalz, Duitsland) om met een vat een reis langs de grenzen van Duitsland te maken. Hun Rund um Deutschland-tocht was het resultaat van een weddenschap die ze met hun kameraden van de Homburgse bokscub hadden gesloten. Ze wonnen de weddenschap en kwamen zelfs ruim een maand voor de vastgestelde einddatum weer in Homberg aan.¹³ Vervolgens wilde Heinrich met een zekere Beiss een rondreis door Europa maken met een boot op wielen.¹⁴ De in juli geplande start ging blijkbaar niet door, want op 11 november 1927 meldde de Arnhemsche Courant dat in Velp twee mannen een grote ton, met daarop in wit de tekst 'Rund um Deutschland', in de richting van Zutphen voorttrokken.¹⁵ Een van hen was Heinrich Feldgen. Terwijl Bernhard thuis ziek in bed lag, ging zijn broer alleen met de ton op stap.

Via Rotterdam, de Moerdijk en Breda belandde Feldgen in Helmond. Daar parkeerde hij zijn ton bij een boer en nam de trein naar Homberg om zijn zieke broer te bezoeken. Na een paar dagen was hij weer terug en hervatte hij zijn reis. Hij ging naar Venlo.¹⁶

De Duitse tonnenroller was inmiddels een bekendheid, in ieder geval in Venlo. Toen hij op 17 februari met zijn ton de Noord-Limburgse stad binnenrolde, kopte de lokale krant: 'Heinrich Feldgen in Venlo'.¹⁷ De belangstelling voor de tonloper was groot in Limburg. Alle regionale kranten berichtten over zijn reis. *Het Limburgsch Dagblad* was de eerste Nederlandse krant die schreef hoe Feldgen aan de kost kwam: '(...) hij

Zanardi en Vianello in 1913, aankomst Beaucaire

voorziet in z'n onderhoud, zoals 't bij dat soort sportmensen méér gaat, door den verkoop van kaarten.¹⁸

De tekst op die kaart zorgde voor verwarring bij een enkele berichtgever, zoals de Maastrichtse *Limburger Koerier* die schreef dat Feldgen nog steeds bezig was de weddenschap te winnen. Feldgens reis door Nederland zat er bijna op. Vanuit Venlo rolde hij nog naar Roermond, Sittard en Maastricht. Vandaar ging het naar Aken en verder naar huis.¹⁹

Waar bleef Feldgens ton?

Op 14 maart was Feldgen nog in Kerkrade. Hij reisde dus over Heerlen. De dag dat Feldgen in Heerlen was, bleek voor de kranten geen aanleiding voor een verhaal. Vermoedelijk vonden de redacties dat alles nu wel was verteld. Koos Feldgen vanwege zijn Heerlense begeleider Beckering over Heerlen en Kerkrade naar Aken te reizen? Tegen de tijd dat het duo in Kerkrade arriveerde verscheen er een foto van Heinrich met zijn vat in de Nederlandsche kranten. Het oogde vreemd dat er in het bijschrift achter zijn naam 'rechts' stond. De reden hiervoor werd duidelijk toen de *Deli Courant* op 16 mei 1928

dezelfde foto publiceerde met twee mannen erop. Links stond Feldgens helper, vermoedelijk Beckering. Was de foto in Heerlen genomen? Heinrich Feldgen verdween geruisloos naar 'die Heimat' en ook van Beckering werd niets meer vernomen.²⁰

Drie maanden later vertrokken twee Heerlense jongemannen met een ton van hetzelfde gewicht, formaat en uiterlijk als die van Feldgen voor een tocht door Nederland. Bij vergelijking van de foto's lijkt de ton van de Heerlenaren veel groter, maar we weten dat Heinrich 'hochgewachsen' was. 'Der war ja fast zwei Meter gross und sehr stark.'²¹

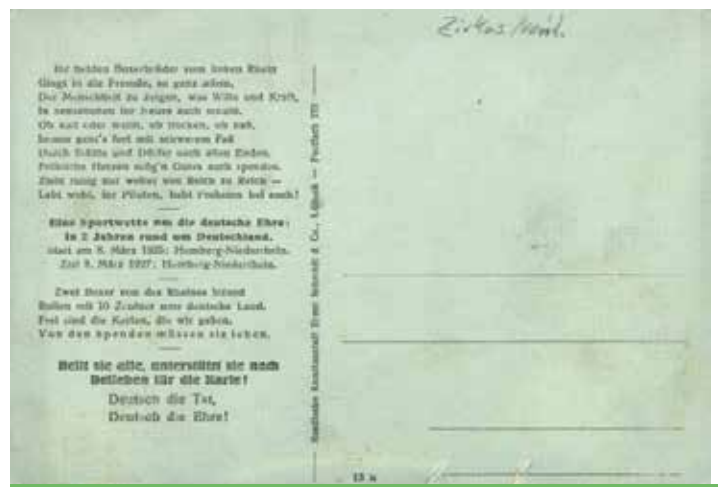
Had Feldgen de ton aan de Heerlenaren verkocht? Dan zou hij zonder ton in Homberg zijn teruggekeerd. Navraag bij de Historischer Verein Homberg gaf geen uitsluitsel.

Is de verkoop van de ton aan de Heerlenaren een aannemelijk scenario? De weddenschap met de bokclubs hadden de gebroeders Feldgen al in 1927 gewonnen. De reis door Nederland was waarschijnlijk een manier om hun Duitse avontuur nog eens extra te gelde te maken. Ze hadden al een indrukwekkende prestatie geleverd en vermoedden misschien dat tonrollen in het vlakke Nederland gemakkelijk en goed voor hun beurs zou zijn. Ook ondernam Feldgen na zijn Nederlandse trip in ieder geval geen ton-reis meer. Het is dus heel goed mogelijk dat hij afstand deed van de ton toen zich de kans voordeed.

Teken des tijds

Waarom gingen Zanders en Celil met een ton op pad? Vermoedelijk om net als Heinrich en Bernhard Feldgen geld te verdienen. Voor ondernemende mensen, die geen vak geleerd hadden of geen zin hadden om gewoon te werken, was dit eind jaren twintig van de vorige eeuw blijkbaar een manier om inkomsten te genereren. Het is waarschijnlijk het best te vergelijken met de huidige influencers en vloggers op Youtube.

In de Nederlandse pers konden deze reizigers niet altijd op sympathie rekenen. De *Delftsche Courant* was nog betrekkelijk mild: 'In onzen tijd hebben velen er plezier in, om met de aller-vreemdsoortigste vervoermiddelen den aardbol om te toeren. De een gaat per "vliegende

Gebroeders Feldgen

Hollander", nummer twee met de auto-ped of op rolschaatsen en een derde, wien dit alles nog niet excentriek genoeg is, kruipt gelijk Diogenes in een ton en zeult aldus van stad tot stad en van land tot land.²² De Telegraaf velde een harder oordeel en kopte: 'Langzaamheidsrecords. Dwazen op de wereldroutes.' Ook over tonrollers was laatstgenoemde krant niet te spreken: '(...) welk een profematie [gebrek aan eerbied, MP] van Diogenes' rustig wijsgerig verblijf! Deze, die niet aan de ijdelheid der aardse goederen wilde offeren, zou ook onmiddellijk de volmaakte nutteloosheid van elke verplaatsing hebben gevoeld! Terwijl deze twee pochhanzen dit sobere slakkenhuis speciaal uitkiezen opdat de heel wereld over hen spreekt.... Ook wij hadden moeten zwijgen ... Maar laat het ten minste een lesje zijn voor al degenen die besmet worden door de belachelijken recordziekte van onzen tijd!' Dit commentaar betrof overigens niet onze Heerlense vatrollers, maar twee figuren die het dermate bont maakten dat ze hun ton niet zelf voortrolden maar op een karretje zetten.²³

Aan de rol

Een combinatie van deze schrijfmoeheid over en zelfs afkeer van de 'ludieke wereldreizigers', en het feit dat Feldgen net voor hen op vergelijkbare manier een tocht door Nederland had gemaakt, verklaart misschien waarom pas in de derde week van hun reis het eerste traceerbare bericht over de Heerlense tonlopers in een krant verscheen. Terwijl ze met hun vat door Muiden liepen om aandacht te trekken, passeerde de Gooische stoomtram. De machinist of zijn helper gooide stukken steenkool naar het tweetal, waardoor een van hen gewond raakte aan zijn neus.²⁴ Zanders en Celil waren ruimschoots op tijd voor het evenement waar ze vermoedelijk hun slag wilden slaan. De Olympische Spelen in Amsterdam werden op 28 juli geopend. Twee weken voordien trokken zij met hun ton al de aandacht in de hoofdstedelijke binnenstad.

Ze rolden door het centrum en hielden hier en daar halt, zodat nieuwsgierigen hun ton konden bekijken en geld doneren. Ze werden inmiddels vergezeld door een Duitse journalist, een zekere Franz Kaminsky uit Berlijn. *Het Volk* schreef over 'jolige vatrollers' die niet wilden vertellen of ze waren geïnspireerd door de Griekse wijsgeer Diogenes, die ook in een ton leefde.²⁵ In het verslag van het Amsterdamse *Algemeen Handelsblad* kwamen de Heerlenaren zelfs als schuchter naar voren. 'Reis om de wereld....., start Heerlen 17/6 '28, stond er op geschilderd. Het vreemde trekt – vele mensen dromden om het zonderlinge gevaarte: men keek door de roode en blauwe glaasjes naar binnen – men rekte zich de halzen om het ton-interieur te bekijken. "Slapen jullie dáárin, vader?" vroeg een meneer, die reeds tweemaal rond de ton gedrenteld was en er eindelijk twee keurig opgemaakte bedden in ontdekt had. De moderne Diogenes knikte – duwde den vrager een prentbriefkaart onder den neus ...! Ondanks dat ze niet zo spraakzaam waren konden ze in Amsterdam op sympathie rekenen aangezien de krant besloot met: 'Wereldreizigers moeten gesteund worden – ook al zijn ze pas van huis gegaan ...!'²⁶

Enkele dagen voor het einde van de Spelen zetten ze koers naar een ander groot evenement in Nederland, de Nederlandsche Nijverheidstentoonstelling (NeNijTo) die op 1 juni in Rotterdam was geopend.²⁷

Het vat verzuurt

Op 13 augustus arriveerde het drietal in de Maasstad. Alhoewel de tentoonstelling tot 1 oktober duurde, reisde het drietal enkele dagen later alweer verder.²⁸

Ook hadden ze hun verhaal veranderd. In het *Rotterdamsch Nieuwsblad* werd de reis die de gebroeders Feldgen maakten aan de Heerlenaren toegeschreven, inclusief de weddenschap met de bokscub, die ze zouden winnen als zij in vijf jaar door Europa trekken.²⁹ Is hier sprake van bewust bedrog? Presenteerden ze zich als 'ervaren tonrollers' om meer inkomsten te verwerven? Dat blijft giswerk, maar het lijkt in ieder geval geen goed teken. Het toont feitelijk aan dat het alleen om geld verdienen ging en niet om het leveren van de prestatie. Tevens is het vragen om problemen en die komen er dan ook. Berichtte *Het Volk* tijdens de eerste dagen van de Heerlenaren in Amsterdam nog over 'jolige vatrollers' die geen ruzie maakten, in Rotterdam bleek er meer dan alleen het verhaal te zijn veranderd. 'Drie wereldreizigers in een ton krijgen ruzie. Onderbroken wereldreis' kopte *De Telegraaf*. De onenigheid ontstond volgens de krant over het eigendom van de ton, waarbij ook alcohol in het spel was. 'De twist liep zoo hoog, dat de politie er aan te pas kwam en de drie reizigers met de ton en al naar het bureau Paauwensteeg transporteerde. Een der Limburgers werd ter ontnuchtering maar op het bureau gehouden. De anderen morgen is de vrede geteekend en kon de reis met de ton worden voortgezet.'³⁰

De getekende vrede hield niet lang stand. Eind augustus kwam een melding uit Breda dat 'Onze stad werd bezocht door enige vatrollers nl. een dame en twee heeren, die met een vat van 650 kg van Rotterdam gestart zijn voor 'n reis door Europa.'³¹

Er is blijkbaar een nieuwe start gemaakt, nu vanuit Rotterdam. Maar door wie? Hadden Zanders en Celil zich in Amsterdam door de journalist Kaminsky laten overtuigen om hun avontuur aan te dikken en loosden ze hem na de ruzie en keerden terug naar hun eigen verhaal? Maar waarom vertelden ze dan niet dat ze al vanaf Heerlen via Amsterdam waren gekomen? Had een van beide Heerlenaren een dame ontmoet die hij wilde meenemen op de reis en was de ander het daar niet mee eens? Was dat de reden voor de ruzie?

Afloop onbekend

Het is helaas allemaal onbekend. Als ze al na Breda de grens zijn overgestoken, hebben ze in België geen indruk gemaakt. In de Belgische en ook Franse kranten is niets over de tocht van de beide Heerlenaren gevonden. De oorzaak kan zijn dat ook in de buitenlandse pers de animo om te berichten over de steeds gekker en doldwazer wordende reizen afnam. Men richtte zich meer op serieuze reisonderingen, zoals de wereldomspannende vlucht van de zeppelin Graf Hindenburg of een reis om de wereld in een automobiel. Gezien de problemen en de

veranderde groepssamenstelling na Rotterdam is het aannemelijker dat het overgebleven drietal al vrij snel na Breda stopte. Hun reisplan onderging hetzelfde lot als de ton van Jan Huijgen in het bekende kinderliedje: het viel in duigen. Naast het raadsel van het waarom en hoe van Zanders' en Celils reis, blijft dus ook nog de vraag hoe het afliep. Wie van de mannen kwamen er met de ton aan in Breda? Wie was de dame en hoorde ze bij een van de Heerlense heren? En wat is er naderhand van onze twee Heerlense tonrollers geworden? Wie kan helpen om antwoorden te krijgen op deze vragen?

Noten

- 1 Al in de negentiende eeuw dreven de inwoners van de omliggende plaatsen de spot met de dikdoenerij van het dorp Heerlen. Voorbeelden daarvan zijn te vinden in versjes uit die tijd (o.a. van de Tachtiger en Schaesberger Frans Erens). Met het boekje *Der Koehp va Hehle, Ee Hehlesj vertelsel* hield oud-dorpsgenoot Mathieu Kessels de Heerlenaren een spiegel voor. In de loop van de tijd werden Heerlenaren spottend Winkbülle (windbuilen) genoemd. Een omschrijving die door de lokale carnavalsvereniging als geuzennaam wordt gebruikt.
- 2 <https://ultrarunninghistory.com/around-the-world-4/> geraadpleegd op 3 mei 2021.
- 3 Ibidem; *Illustriertes Wiener Extrablatt*, 11 juli 1902, 5.
- 4 <https://ultrarunninghistory.com/around-the-world-4/> geraadpleegd op 3 mei 2021.
- 5 Dit was een zelfgekozen bijnaam die ze gebruikten op de ansichtkaarten die ze verkochten. *Grazer Tageblatt*, 21 november 1910, 4; *De Grondwet*. *Roosendaal's Nieuws- en Advertentieblad*, 21 januari 1910, 2.
- 6 *Neues Wiener Journal*, 29 april 1910, 7 en *Grazer Volksblatt*, 20 mei 1910, 6.
- 7 *Algemeen Handelsblad*. *Courant Nieuwe Amsterdamsche*, 20 januari 1910, ochtendblad, 1.
- 8 *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbosche Courant*, 1 januari 1910, 2.; *Arnhemsche Courant*, 13 januari 1910, 2; *De Grondwet*, 21 januari 1910, 2; *Algemeen Handelsblad*, 20 januari 1910, 1.
- 9 Dit waren de geplande etappes in Nederland: dinsdag 18 januari 1910 van Bergen op Zoom over Wouw naar Roosendaal 15 km; woensdag 9 januari van Roosendaal naar Breda 23 km; donderdag 10 januari Breda-Tilburg 22 km; vrijdag 11 januari Tilburg-Eindhoven, 41 km; zaterdag 12 januari Eindhoven-Helmond 16 km; Zondag 13 januari Helmond-Roermond 44 km. Daar zouden ze door de consul worden ontvangen en een nieuwe reiswijzer voor het vervolg in Duitsland krijgen. Maar de reis naar Roosendaal werd al uitgesteld en dus kwam van dit schema weinig terecht. *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 20 januari 1910, 3. Op 5 februari arriveerde ze in Venlo en waren ze aan de grens. *Nieuwe Venlosche Courant*, 12 februari 1910, 2.
- 10 De reis van Zanardi en Vianello heb ik gereconstrueerd op basis van de hierna genoemde bronnen. In die bronnen staan ook meer details over hun tocht. Met name in de Amerikaanse pers zijn de feiten vaker door elkaar gegooid of werden verzonnen: *De Courant*, 4 juni 1910, 242.; *Grazer Volksblatt*, 20 mei 1910, 6.; *Barrel rollers arrive in Newark, Passaic Daily News* (Passaic, New Jersey) 30 januari 1914, 4.; *Arbeiter Zeitung*, 27 oktober 1910, 6.; *Österreichische Land-Zeitung*, 29 oktober 2010, 4; *Deutsches Volksblatt*, 3 november 1910, 8; *Grazer Volksblatt*, 10 november 1910, 5; *Passenger and Crew Lists of Vessels Arriving at New York, New York, 1897-1957* (National Archives Microfilm Publication T715, roll 2232); *Records of the Immigration and Naturalization Service, Record Group 85. Ellis Island and Other New York Passenger Lists, 1820-1957. List from S.S. Niagara sailing from Le Havre 22 November 1913, arriving at port of New York 3 December 1913*; *The St. Louis Star and Times* (St. Louis, Missouri) 29 januari 1914, 2; *Passaic Daily News* (Passaic, New Jersey) 30 januari 1914, *Barrel rollers arrive in Newark*, 4; *The Union Republican* (Winston-Salem, North Carolina) 12 februari 1914, 2; *The Daily News* (Lebanon, Pennsylvania) 14 maart 1914, 8; *The News*, Newport Pennsylvania, 28 april 1914, 1; *Altoona Times* (Altoona Penn, 11 mei 1914, 12; *Altoona Tribune* (Altoona Pennsylvania) 5 mei 1914, 3; *Altoona Times* (Altoona Pennsylvania) 12 mei 1914, 5; *Bedford Gazette*, Bedford Pennsylvania, 22 May 1914, 5; *Pittsburgh Daily Post*, 1 juni 1914, 2.
- 11 <http://www.migenweb.org/kent/cemeteries/walker/riverbend/sz.html> geraadpleegd op 3 mei 2021.
- 12 *The Topeka Daily Capital*, Topeka, Kansas, 6 juli 1921, 1; *The Spokesman-Review*, Spokane Washington, 6 juli 1921, 2.
- 13 *Nieuwe Venlosche Courant*, 18 februari 1928, 2.
- 14 Ansichtkaart met opschrift: 'Eine Sportreise Rund um Europa beabsichtigen die beide Sportfreunde Feldgen aus Rheinland und Bleiss aus Schleswig-Holstein in gesamt 6 Jahren mit ihrem Rotorschiff sämtliche Staaten Europas zu bereisen.' Voor het begin van de reis op 1 juli 1927 was een propagandatocht gepland die al in 1926 zou starten. Dit is vreemd, aangezien Feldgen toen nog met zijn broer en hun ton op pad was.
- 15 *Arnhemsche Courant*, 11 november 1927, tweede blad, 1.
- 16 *De Zuid-Willemsvaart*, 11 februari 1928, 1-2;
- 17 *Nieuwe Venlosche Courant*, 18 februari 1928, 2.
- 18 *Limburgsch Dagblad*, 28 februari 1928, 2^e blad, 2.
- 19 *Nieuwe Venlosche Courant*, 18 februari 1928, 2; *Limburger Koerier*, 18 februari 1928, 2; *Limburger Koerier*, 27 februari 1928, 2; *De Limburger*, 28 februari 1928, 3; *LK: provinciaal dagblad*, 2 maart 1928, 7.
- 20 *De Volkskrant*, 14 maart 1928, 2^e blad, 2; *Overijsselsch Dagblad* 14 maart 1928, 1; LD 15 maart 1928, 2; *Deli Courant*, 16 mei 1928, 2^e blad, 1.
- 21 <https://www.nrz.de/nrz-info/zwei-homberger-haudegen-id184101.html> Geraadpleegd op 3 mei 2021.
- 22 *Delftsche Courant*, 14 november 1928, Tweede Blad, 2, 'Per Postauto op reis. Oostenrijk's schoonheid verfilmd'.
- 23 *De Telegraaf*, 30 augustus 1928, avondblad, Eerste blad, 2. *Langzaamheidsrecords*.
- 24 *Gooi- en Eemlander: nieuws- en advertentieblad* 5 juli 1928, Tweede Blad, 1.
- 25 *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 13 juli 1928, Derde blad, 1.
- 26 *Algemeen Handelsblad*, 13 juli 1928, Ochtendblad, Tweede Blad, 7.
- 27 *De Maasbode*, 23 maart 1928, Ochtendblad, Tweede Blad, 3
- 28 <https://www.rotterdambouwt.nl/2018/06/23/de-nederlandse-nijverheidstentoonstelling-nenijto/> Geraadpleegd op 3 mei 2021; *De Maasbode*, 22 september, 1928, Avondblad, Tweede blad, 3.
- 29 *Rotterdamsch Nieuwsblad* 14 augustus 1928, Derde blad, 1.
- 30 *De Telegraaf*, 17 augustus 1928, Ochtendblad, Tweede Blad, 5; *Het Nieuwsblad van het Zuiden*, 17 augustus 1928, 2; *Leeuwarder Nieuwsblad goedkoop advertentieblad*, 17 augustus 1928, Tweede Blad, 2; *De Noord-Ooster, Algemeen Nieuws- en advertentieblad voor de veenkolonien en omliggende streken*, 18 augustus 1928, 1. Allemaal publiceerden zij exact hetzelfde bericht.
- 31 *Dagblad van Noord-Brabant*, 28 augustus 1928, eerste blad, 2.

ANTOINE JACOBS

Dr. Antoine Jacobs is freelance-historicus. Hij is onder andere voorzitter van de Commissie Kerkgeschiedenis van het LGOG en lid van de Historische Werkgroep 'Het Land van Herle'.

Bij een portret van pastoor Röselaers

Op een zolder in Nederweert is recent een aantal glasplaatnegatieven gevonden. Op één ervan is een geestelijke afgebeeld, die al spoedig als Jan Lucas Röselaers geïdentificeerd werd. De overige foto's tonen een huis – wellicht een pastorie – maar tot dusverre is het niet gelukt dit gebouw aan een bepaalde plaats toe te schrijven. Het is ook niet zeker dat het portret en de opnames van de woning bij elkaar horen. Het portret van Röselaers willen wij de lezers van Mijnstreek niet onthouden.¹

Jan Lucas Röselaers

Röselaers kwam op 30 mei 1857 in Brunssum ter wereld als zoon van onderwijzer Jan Arnold Röselaers en zijn echtgenote Johanna Barbara Limpens.² Jan Lucas (roepnaam Luc) ging na de lagere school, in 1872, naar het gymnasium van Rolduc, dat als officieus klein-seminarie van het bisdom Roermond gold. De jonge Röselaers voelde roeping om priester te worden en na het gymnasium voltooid te hebben, volgde hij te Rolduc de tweejarige cursus Filosofie, de onderbouw van het groot-seminarie. In 1880 verhuisde naar Roermond om in het groot-seminarie aan de Swalmerstraat theologie te studeren. Op 19 maart 1884 werd hij tot priester gewijd.

Zijn eerste standplaats als kapelaan was Nieuwstadt (1884-1887). Daarna was hij kapelaan in Herkenbosch (1887-1891) en Lutterade-Krawinkel (1891-1894). Tien jaar na zijn wijding werd hij al rector van Swartbroek. Dat is snel, want in die jaren had het bisdom Roermond een overvloed aan (jonge) priesters en kon het wel twintig tot dertig jaar duren voordat een promotie tot pastoor volgde. In Swartbroek werkte Röselaers

tien jaar, waarna hij benoemd werd tot pastoor van Baexem. In die plaatsen heeft hij naar het oordeel van zijn biograaf Tony (P.A.H.M.) Peeters weinig sporen nagelaten. Dat veranderde toen hij in 1910 tot pastoor van Hoensbroek werd benoemd. Hij vestigde zich er op 31 januari 1911. Hoensbroek was op dat moment een groot boerendorp van circa 1500 inwoners, dat op de drempel stond van de moderne tijd als gevolg

van de opkomst van de mijnbouw. Aan de gemeentegrens van Hoensbroek ging in 1911 de Staatsmijn Emma in productie. Röselaers moest leiding geven aan een dorpsgemeenschap annex parochie die in snel tempo veranderde. Hij deed dat met verve. De restauratie van het oude Sint-Janskerkje werd voortvarend aangepakt. Röselaers stond aan de wieg van de woningvereniging, de boerenbond, de volksbibliotheek, het rooms-katholiek onderwijs en de vereniging Ave Rex Christe, die in 1927 het vervallen kasteel aankocht en liet restaureren. Zonder Röselaers' initiatief zou dit grootse kasteel wellicht eenzelfde lot beschoren zijn geweest als kasteel Schaesberg.

De voornoemde initiatieven leverden hem terecht lof op, maar zijn bemoeienis met de gemeentepolitiek via stromannen zinde niet iedereen. Zijn verhouding met die andere grote organisator in de Mijnstreek, dr. Henri Poels, was moeizaam.³ De samenwerking met de minderbroeders-conventuelen te Kouvenrade, later de Kloosterkolonie en thans Mariarade geheten, was zelfs meer dan moeizaam. Röselaers beschouwde paters als niet meer dan hulpkrachten. Rectoraatsrechten werden de Kloosterkolonie onthouden. Het kloosterkerkje was niet meer dan een openbare kapel, waar de bevolking slechts de mis kon bijwonen.⁴ Voor doopsel, huwelijk en begrafenis moest men naar de Sint-Janskerk van Röselaers, die ook de inkomsten verbonden aan deze diensten inde. Hij verhinderde dat de Kloosterkolonie verder uitgebreid werd. Pas in 1947 werd Mariarade een rectoraat met een aantal parochiële rechten.

Röselaers ging pas in 1939 op 82-jarige leeftijd met emeritaat. Hij trok zich terug in kasteel Hoensbroek, maar verliet het ongeriefelijke gebouw alweer in 1940. Hij vestigde zich in Houthem, waar hij op 9 maart 1949 overleed.

De foto(graaf)

Röselaers is afgebeeld staande in zijn werkkamer. Rechts is nog een stukje zichtbaar van zijn bureau. Het toont hem in de kracht van zijn leven met een vastberaden blik. De foto kan gemaakt zijn in Hoensbroek, maar de pastorie aldaar heeft geen dubbele deur. Het kan ook zijn dat de foto genomen is te Swartbroek of Baexem. Tenminste als het zijn werkkamer is, want ook dat is niet zeker. Opmerkelijk is dat Röselaers niet gekleed is in een toog, zoals de geestelijkheid in de regel toen droeg. Hij draagt een zwart pak met priesterboord. De kast achter Röselaers is rijkelijk bewerkt – net als het bureau – en is qua stijl een mooi voorbeeld van eclecticisme. Op de kast staan twee beelden. Een buste van een jonge vrouw en een beeld van een man en een vrouw met aan hun voeten een korf met veldvruchten. Beide hebben hun handen gevouwen. Op de sokkel zijn de letters **A**, **v** en **M** zichtbaar: Ave Maria. De beeldengroep is geen kopie, maar wel duidelijk geïnspireerd door Jean-François Millet's beroemde schilderij 'Het Angelus' (1857-1859). De foto's zijn gevonden in Nederweert. De eigenaar wist te vertellen dat de fotograaf een geestelijke was, die tevens werkte als bisschoppelijk onderwijsinspecteur. Deze gegevens zouden kunnen duiden op Johannes Gerlachus (Gerrit) van Rijt (1870-1959). Hij was geboortig van Meijel. In 1895 werd hij tot priester gewijd en aansluitend was hij tot 1921 kapelaan in Maastricht, eerst tot 1910 in de Sint-Matthiasparochie en daarna in de Sint-Martinusparochie. Van Rijt was bisschoppelijk inspecteur van het RK Nijverheidsonderwijs voor jongens en meisjes (1921-1950). Tussen 1890 en 1920 heeft Van Rijt nogal wat foto's gemaakt in Maastricht en Midden- en Noord-Limburg.⁵ Geestelijke, onderwijsinspecteur, amateurfotograaf, Midden- en Noord-Limburg: het wijst allemaal op Van Rijt. Of hij echter daadwerkelijk de fotograaf was, is daarmee niet voor honderd procent bewezen.

Noten

- 1 De foto bevindt zich in het Archief Stichting Geschiedschrijving Nederweert, collectie Kupers, inv.nr. C.6.2.176. De foto werd mij ter hand gesteld door Alfons Bruekers.
- 2 P.A.H.M. Peeters, *Jan Lucas Röselaers. Pastoor te Hoensbroek 1911-1939* (Hoensbroek, 1960). Peeters beschrijft Röselaers welwillend, maar

- tussen de regels door is ook kritiek te lezen.
- 3 R. Dieteren (ed.), 'Dr. H. Poels, een stuk leven', *Jaarboek Sociaal Historisch Centrum Limburg* 10 (1965) 119.
- 4 Mattheus Luppens, *Schets van de geschiedenis der minderbroeders-conventuelen in de beide Nederlanden van 1220 tot 1953* (Hoensbroek,

- 1954) 202-203.
- 5 I.M.H. Evers en A. Peeters, 'Gerrit van Rijt (1870-1959), priester en amateurfotograaf', *Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum Limburg* (2020) 187-199.

D'r Kuëb 'truuk i Heële'

MARCEL J.M. PUT

Drs. Marcel Put is historicus, docent en als liefhebber van (sport)geschiedenis betrokken bij het educatieve project Football Makes History van Euroclio.

'Truuk i Heëhle' (terug in Heerlen) is een liedje van de Heerlense (carnavals)liedjesschrijver Wiel Knipa. Daarin bezingt hij 'd'r Koehp va Hehle' en zijn warme gevoelens voor zijn geboorteplaats, waarnaar hij is teruggekeerd.¹ D'r Koehp va Hehle is de hoofdpersoon van de in 1882 en 1922 door de oud-Heerlenaar Mathieu Kessels geschreven gelijknamige verhalen. In het in 1922 gepubliceerde verhaal ontmoette Kessels op familiebezoek in Heerlen tijdens een wandeling door Welten een oude man, d'r Koehp. In zijn beste dagen was deze Heerlenaar een Napoleontische soldaat, en niet zo maar één. Naar eigen zeggen was hij één van Napoleons beste en belangrijkste soldaten. In Kessels' boekje vertelt d'r Koehp over zijn belevenissen, met name over de slag bij Waterloo en over zijn goede band met Napoleon en zijn generaals.² D'r Koehp is geen historisch persoon, maar een door Kessels bedachte lokale volksheld. Mogelijkerwijs is hij de uitvergroete verpersoonlijking van eigenschappen die aan Heerlenaren werden toegedicht: grootspraak en dikdoenerij. Heerlenaren werden door mensen uit de omliggende dorpen niet voor niets bespot om hun pochzucht en Winkbülle (windbuilen = opscheppers) genoemd.³ Met het verhaal van d'r Koehp hield Kessels zijn voormalige dorpsgenoten een spiegel voor.

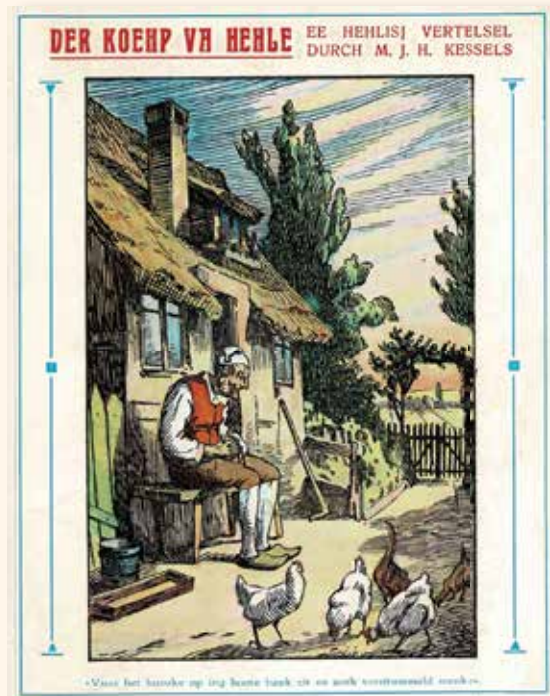
Begin jaren zestig van de vorige eeuw wilde de Heerlense gemeenteraad het aanzien van de stad verfraaien met beeldende kunst. In het centrum waren de pleinen en pleintjes echter nodig om parkeergelegenheid te bieden aan de nieuwe westerse 'heilige koe' van die tijd: de auto. Dus moesten de kunstwerken aan de rand van het centrum, langs de invalswegen worden geplaatst.

Het eerste in opdracht van de gemeente gemaakte beeld zou een plek krijgen in het plantsoen aan de Schandelerboord bij de 'witte flats' en het spoorwegviaduct. Het zou een beeld worden van d'r Koehp va Hehle.

Een kunstenaar was snel gevonden. In 1964 aanvaardde de Heerlense Vera van Hasselt de opdracht van de gemeente Heerlen om het beeld te maken.⁴ In de loop van de jaren zestig plaatste de gemeente in het plantsoen bij de 'witte flats' wel een klimrek, maar van d'r Koehp geen spoor.

De na 1965 in gang gezette sluiting van de Limburgse steenkolenmijnen noodzaakte Heerlen om zichzelf opnieuw uit te vinden. Daarom werd onder andere de binnenstad grondig gerenoveerd. Door de sloop van de huizen tussen Kerkplein en Bongerd, de aanleg van Promenade II en van een voetgangerstunnel onder de Geerstraat naar de schouwburg en winkelcentrum 't Loon werd de bestaande Promenade aan beide zijden verlengd. De Heerlense binnenstad was er nu een van licht en lucht. Aan de oostzijde kregen de Bongerd en het Kerkplein een open karakter en zo werden Schelmentoren en Pancratiuskerk ontsloten.

Het nieuwe Kerkplein, weliswaar in gebruik als parkeerplaats, was de ideale plek voor het gewenste beeld van de Heerlense schelm, 'd'r Kuuëb'. En daar werd het op 4 september 1971 door burgermeester Gijzels onthuld.⁵ Nu vijftig jaar geleden. *D'r Kuuëb woar truuk i Heële.*

Noten

- 1 In dit artikel is gekozen voor de schrijfwijze die de oorspronkelijke auteurs hanteerden. Volgens de laatste Veldeke-spelling van het Heerlens is het 'd'r Kuuëb va Heële', zie: *Woad book Heëlesj - Hollendsj, vuur Heële en umsjtrieke, 10.000 Heëlesje woad, 750 sjpreëkwöad/zageswies*: *Woordenboek Heerlens - Nederlands, voor Heerlen en omstreken, 10.000 Heerlense woorden, 750 spreekwoorden/gezegden* (Heerlen 2000).
- 2 M.J.H. Kessels, *Der Koehp va Hehle in de sjlag*

va Waterloo: een Hehlisj vertelset (Valkenburg 1922). Dit boekje is het derde verhaal over 'd'r Koehp', als het ware een vervolg op 'Het vertelset van der ouwe Franzoes of Der Koehp van Hehle' in twee delen (door M. Kessels) gepubliceerd in: *Almanak van den Limburger Koerier voor 1883* (Heerlen 1882), 57-74. Herdrukt in *Het Land van Herle* 32:3 en 4 (1982) 71-74 en 80-84; toegelicht met daaraan voorafgaande artikelen door respectievelijk C.J. Hoenkamp en L. Augustus.

- 3 Omdat tijdens carnaval zaken allemaal anders zijn, soms zelfs omgedraaid, heeft de Heerlense carnavalsvereniging deze scheldnaam als eigennaam c.q. geuzennaam aangenomen.
- 4 Van Hasselt had 7 jaar eerder landelijke bekendheid gekregen met haar in opdracht van de gemeente Nijmegen gemaakte beeld van een andere literaire figuur: Marieke van Nimwegen.
- 5 *Limburgs Dagblad*, 6 september 1971, 5.

computeruitdraai in kleine letters, gegenereerd uit zijn databestand zonder verdere bewerking. Het parenteel omvat 14 generaties. De personalia van nog levende personen worden niet vermeld, hoewel dit met hun toestemming, ook volgens de nieuwe privacy-wetgeving, wel geoorloofd is. De periode van vóór invoering van de burgerlijke stand in 1795 is vrijwel niet onderzocht. Archivalia van voor die tijd zijn nauwelijks geraadpleegd. Er is voor die periode vooral gebruik gemaakt van genealogische documentatie te vinden in de archiefbewaarplaats Rijckheyt en wellicht van informatie aangedragen door voornoemde Leon Voragen. Daar staat tegenover dat de periode van na 1795 uitvoerig aan bod komt, hetgeen voor de familie en geïnteresseerden zeker een aanwinst mag worden genoemd.

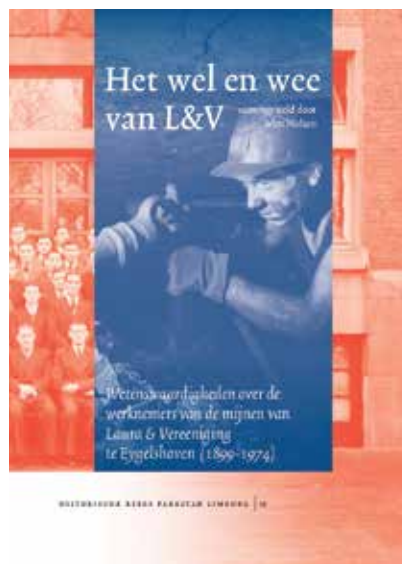
Alle personen in de stamboom hebben een nummer dat is ontleend aan het gebruikte genealogische computerprogramma. Het betreft het volgnummer waarmee de gegevens in het databestand zijn opgeslagen. Enige logica is daarin niet te vinden. De index op persoonsnamen verwijst naar dit nummer en niet naar de bladzijde waarop de betreffend persoon staat vermeld. Voor het opzoeken van specifieke personen dient men vrijwel de hele stamboom door te bladeren om de gezochte te vinden. Dit maakt het boek als naslagwerk niet erg geschikt. Dat is jammer, want het boek bevat de nodige lezenswaardige verhalen en genealogische informatie. De stamboom is wel te raadplegen op de website van de auteur. Opmerkelijk is de vermelding in de inleiding dat een lid van de familie Vorage minister was in het eerste kabinet van Conrad Audenauer, Duits bondskanselier van 1949 tot

1963. Ondanks uitgebreid zoeken is het mij niet gelukt deze prominente persoon in de genealogie of het boek terug te vinden. Kortom, voor de periode van na 1795 zeker een aanwinst. (FP)

Het wel en wee van L&V. Wetenswaardigheden over de werknemers van de mijnen van Laura & Vereeniging te Eygelshoven (1899-1974)

Samengesteld door Wim Nolten. (Heerlen 2021). Deel 15 in de Historische Reeks Parkstad Limburg. 486 blz., hardcover, fullcolour geïll., ISBN/EAN 978-94-03037-12-0. Prijs € 27,50.

Het is een waar monnikenwerk geweest. De samensteller van dit boek, Wim Nolten, deed jarenlang onderzoek in archiefbronnen en literatuur naar de 'koempels' van de steenkolenmijnen 'Laura' en 'Julia' te Eygelshoven. Meer dan 14.000 mannen en bovengronds ook meerdere vrouwen hebben kortere of lange tijd gewerkt bij L&V en zij worden nu met naam genoemd. Voor hun nabestaanden is deze publicatie een monument. Het boek is meer geworden dan een opsomming van namen. Na een kort overzicht van de geschiedenis van Laura & Vereeniging, presenteert samensteller Wim Nolten een overzicht van de wijze waarop L&V in de beschreven periode in het nieuws kwam. De kroniek van L&V geeft een inzichtelijk overzicht van de geschiedenis van L&V, voor toekomstige historische onderzoekers een handig hulpmiddel. Vervolgens komen vijf oudgedienden aan het woord en volgt er een technisch verhaal over kolenlagen, breuken en steengangen. Ook L&V hield zich bezig met het 'bovengrondse

welzijn' van de koempels door onder meer een gezellenhuis en de kolonies De Hopel en Lauradorp te bouwen als onderkomen voor de mijnwerkers. In een volgende druk, die er zeker zal komen, mag wat meer aandacht besteed worden aan de komst en het werk van de Salesianen in Lauradorp. Patronaat, noodkerk en onderkomen voor de Salesianen werden in 1929 opgeleverd: de architect was ir. Jan Beersma, als zodanig verbonden aan L&V. Over de band tussen mijn en kerk gesproken...

Daarna volgt uitgebreide informatie over het personeel bij L&V, te beginnen bij de eerste directeur, ir. Raymond Pierre en de pioniers en directie van de mijnbouwonderneming. Antoon Wackers, de eerste concessiehouder, was gehuwd met Laura Schümmer. Zij gaf haar naam aan de mijn. Piëteitvol wordt een apart hoofdstuk gewijd aan de koempels die bij L&V dodelijk verongelukt zijn. In totaal waren er dat 143 ondergronds en 37 bovengronds. Het volgende driekwart gedeelte van het boek bevat de lijst met namen van personeelsleden bij L&V. Bij iedere naam wordt aangegeven wanneer het personeelslid in dienst kwam en wat zijn/haar functie

was. Bij een volgende druk zal de lijst zeker uitgebreid worden: in die zin gaat het werk aan dit boek onverdroten door. De lijst wordt gelardeerd met een viertal verhalen over gebeurtenissen uit het mijnwerkersleven. Bijzondere aandacht verdient het verhaal van Wiel Ritzen. Hij werd lid van de 'verkeerde', i.e. niet-katholieke bond, de Algemene Bond van Werkers in het Mijnbedrijf. De publicatie biedt een encyclopedisch overzicht van het wel en wee van L&V en is rijkelijk geïllustreerd met beelden die de tekst verduidelijken respectievelijk versterken. Het boek is een verrijkende aanwinst voor de al omvangrijke mijnliteratuur. (KL)

In het spoor van de mijnen

Fietstocht 58,6 km. Tekst: Leonie Kohl, Nederlands Mijnmuseum. (Valkenburg a/d Geul: Visit Zuid-Limburg, 2021), 100 blz, geïll., formaat 10,5x15 cm. Prijs: € 4,95.

In handig formaat voor op de fiets geeft dit boekje een fraai overzicht met informatie over een selectie aan mijnbouwerfgoed en bezienswaardigheden die je al fietsend passeert. De mijnroute gaat door Oostelijk Zuid-Limburg, de voormalige oostelijke mijnstreek

du. Je hoeft niet in één keer de lange route te fietsen; vier 'lussen' - Landgraaf, Heerlen, Kerkrade en Simpelveld zijn kortere routes. Alle volgen ze de genummerde knooppunten. Verder praktische informatie over startpunten en parkeermogelijkheden. De 39 beschreven objecten zijn weergegeven op een uitslaand kaartje met globaal de ligging ervan. Een fraai boekje voor een eerste kennismaking met het mijnverleden van onze regio. Met met daarbij ook een uitnodiging om in het nieuwe Experience centrum van Visit Zuid-Limburg in het Maankwartier de vijf tijdlijnen (Romeinen - Ridders en Rovers - Mijntijd - Transitiejaren - Nieuw Elan) uit de geschiedenis van Parkstad Limburg te komen verkennen. (RB)

Carboon Rail 1955 Spoorwegenkaart; Kolenspoorlijnen in Zuid-Limburg, regio Aachen en de Belgische Kempen

(Eys: 't Nijvere Lezerke, 2021). Kaart gevouwen 14x23,5 cm, opengeslagen 70x47 cm. ISBN 978-90-73280-151-2. Prijs: 9,50. Zie voor verkooppunten: www.nijverepublishers.nl.

Deze mooi vormgegeven fullcolour kaart toont de ligging van 58 kolenmijnen met hun spooransluitingen in de Belgische Kempen, Nederlands Zuid-Limburg en in het gebied rond Aken die alle hebben geput uit hetzelfde kolenbekken. Het aantal is inclusief de mijnen die in 1955 al waren gesloten of nooit opengingen, zo meldt de uitgever. Wat dat betreft blijkt de kaart zeer volledig en zorgvuldig samengesteld. Wel is daarbij lijkt mij de keuze gemaakt om de meeste 'calculen' van de abdij Kloosterrade niet te vermelden.

Dat zou de kaart rondom Kerkrade ook onoverzichtelijk hebben gemaakt. Naast de mijnen toont de kaart de ligging van alle openbare spoorlijnen met een aantal stations ter oriëntatie, de mijnspoorwegen zelf, kolenhavens, kolenrangeerterreinen en meer, zoals de concessies voor 13 bruinkoolgroeves. Lijstjes en indices van een en ander op de achterzijde en detailkaartjes geven verdere toelichting op de kaart.

De kaart is samengesteld door Marc Vleugels in Eys samen met Reijers kaartproducties te Veghel, terwijl internationaal Yves Steenebruggen (B), Luc Calay (B), Chris Peeters (NL) en Dr. Guenther Barths (D), allen spoorwegpublicisten, de nodige input gaven. Intussen wordt gewerkt aan het boek *'Carboon Rail Limburg : herinneringen aan gamellen, oerwater en grauwvuur'* over de mijnspoorwegen van Zuid-Limburg en omgeving dat naar verwachting eind 2022 zal verschijnen. De kaart hoort min of meer bij dit boek. Zeer aan te bevelen om een goed inzicht te krijgen in de infrastructuur voor het kolenvervoer! [RB]

Huis Canter aan het Emmaplein, zoals dat rond 1904 gebouwd moet zijn, met de vestigingen van o.a. de Twentsche Bank en slijterij Cuypers, ca. 1939. Collectie Rijckheyt

